

Sárdi Fülöp

Életrajz

Nem ismertem a nagyszüleimet, nem volt kapcsolatom velük. Az apám édesapját ismertem csak, őt Steiner Simonnak hívták. Szakállas ember volt, az Akácfa utcában lakott. Ő még tartotta is a vallást, mindennap elment a zsinagógába. Ha jól tudom, északról, valahonnan Nyitráról jöttek és telepedtek itt meg *[Nyitra város Nyitra vm. székhelye volt, lakosainak száma az 1850-es években már meghaladta a 9000 főt. Nyitra vármegyét a trianoni békeszerződés Csehszlovákiának ítélte. – A szerk.]*. A gyerekek mind ott születtek. A nagymama is nyitrai lány lehetett, de róla semmit sem tudok, ő már nem élt, amikor én születtem. A nagypapámnak vendéglője volt ott, Nyitrán. Itt, Pesten már nem kezdett semmihez, nem dolgozott. Én úgy kéthetente mentem hozzá. Ebben az időben az egyik lányánál lakott, a Nelli néninél. Erre emlékszem. A nagypapa 1918-19 körül halt meg, zsidó temetőbe lett eltemetve.



Az apámnak tulajdonképpen három vagy négy – inkább négy – bátyja volt, és két nőtestvére. Az egyik lány volt a Nelli, neki voltak ikerlányai, az egyikük a Damjanich utcában dolgozott, ahol volt egy nagy tejcsarnok. A nővérem a háború alatt odament hozzájuk, mert külön tudtak ott tejet kapni. A másik nőtestvérével is tartottuk a kapcsolatot, de az ő nevére nem emlékszem, csak a férjére. Gárdoséknak hívták őket, azok még jöttek hozzánk annak idején. Akkor volt egy fiútestvére, akit Vilinek hívtak, ő nyomdász volt. Volt egy Herman nevű, a Dob utcában lakott, valahol a Klauzál tér környékén. Neki egy kis cipészüzlete volt. De ő maga volt a suszter, nem volt nagy üzlet. Volt egy másik nagybácsim, apám legidősebb testvére, akit Adolfnak hívtak, és a Pischinger gyárban volt valamilyen vezető beosztásban. A Pischinger gyár egy édesipari gyár volt, a Pischinger-torta nagyon híres volt. Adolf fia, az Emil valami szakszervezetben volt adminisztrátor, és egy német nőt vett feleségül, az Isát, aki a holokauszt alatt a szüleim bútorait mentette át, amit mi meg is kaptunk: a konyhabútort meg egy vitrint. Az apám testvérei már lazábban vették a vallást, mint az apjuk, az én nagypapám.

Az anyám szülei, a Büchlerék Óbudán laktak *[Ó-buda 1873-ig önálló településnek számított, Buda, Pest és Ó-buda 1873-ban végrehajtott egyesítésekkel alakult ki Budapest. – A szerk.]*. A nagypapám volt a Büchler Fülöp, aki lakatos volt, tőle kaptam a nevemet is, ő már meghalt a születésem előtt. Még emlékszem egy képre, ahol le volt fényképezve egy üllővel és kalapáccsal az öreg Büchler. A nagymamának a nevét sem tudom – hát egyiket sem ismertem –, de a Fülöpről hallottam. Az 1900-as évek elején halhatott meg a Fülöp.

Nekik volt négy lányuk és két fiuk. A lányok voltak a Rezsín, a Laura, a Celin, és a legfiatalabb volt a Rózsi, az én anyám. Rezsín olyan tíz évvel korábban születhetett, mint anyukám. Rezsín fehérnemű-varrónő volt, a Wesselényi utcában laktak. Velük lakott a Laura néni, aki nem ment

férjhez. Nekik volt egy fehérneműüzemük, ami a lakásukban működött. A Laura néni hímzett, a Rezsín néni volt a főnökasszony, ő varrt. Mindig ilyen keretet kifeszített, és emlékszem, ott hímezett. És a gomblyukazást az anyám csinálta. A fehérnemű-készítést otthon lehetett csinálni, és még emlékszem, hogy petróleumlámpánál gomblyukazott az anyám. Anyám ezzel keresett. És arra is emlékszem, hogy a Roth nevű fehérneműszalonba, ami a Váci utcában volt, szállították a kész ágyneműt. És még emlékszem, hogy már olyan serdülő gyerek voltam, nyolc-tíz éves, akkor segítettem vinni a csomagokat. A Rezsín néni és a Laura néni még a háború előtt meghalt.

Rezsín néni gyerekei voltak a Jancsi (Janka) és a Pali. A Pali hét évvel volt idősebb nálam, a Miklós, Celin nagynéném fia öt évvel volt idősebb nálam. A Pali és a Miklós egymással nagyon jó kapcsolatban voltak, egyébként velem is. Vittek engem mindenfelé, autóversenyzésre, meg biciklivel vittek, meg kirándultunk együtt, szóval ők nagyon patronáltak engem. A Pali nagyon jó fényképész volt. Például az „Esti Kurir” (napilap) rejtvényrovatába mindig keresztrejtvényeket, képrejtvényeket küldött, meg rádiózott. Szóval nagyon élénk fiatalember volt. És a Miklós a Palival egy tátrai kiránduláson voltak, hegyet másztak, és a Pali fényképezett. És a Miklós a társasággal előbbre ment, és a Pali nem jött, és ők visszamentek, hogy mi van már. És ott volt lent, a mélyben, ahogy fényképezett, lezuhant és meghalt. Egy Voithländer gépe volt, és emlékszem, a felvétel, amit csinált, amikor lezuhant, a gépben megmaradt. És ezt a Voithländer gyár megvette tőlük. És tudom, hogy a Menyus, aki a Celin néni férje volt, Miklós apja, kiment a Tátrába, és hazahozta a holttestet. És a Miklós annyira sokkolva volt, hogy azt hiszem, egy hónapig nem tudott beszélni, néma lett. És nagyon odavoltak a szülők, hogy mi lesz vele, és akkor meggyógyult. Ez az 1930-as évek közepén volt. A Rezsín néni akkor már nem élt.

A Jancsi (Janka) férje, a Kohn Róbert volt a soroksári textilgyár vezető mérnöke. Róbertnek volt egy munkása, Spitz Miklósnak hívták, aki kiment Izraelbe, akinek mosodája volt, és akinél én Tel-Avivban dolgoztam.

A Celin férjhez ment Berner Menyhérthez – a Menyus bácsihoz –, aki Beregszászról jött, és vallásos ember volt [*Beregszász 1918-tól Csehszlovákiához tartozott, majd 1938 és 1945 között ismét Magyarországhoz. 1945-ben a Szovjetunióhoz került, majd 1991 óta Ukrajna része.* – A szerk.]. Egyébként kereskedő volt, a Deák Ferenc utcában volt egy nagy szövetkereskedő cég, ahol ő üzletvezető-féle volt. Menyus nagyon mozgékony ember volt, és határozott. És ők anyagilag is, azt hiszem, a legjobban voltak eleresztve. A Paulay Ede utcában laktak, azt hiszem, egy kétszoba-összkomfortos lakásban, lehet, hogy hámoszobás volt, az első emeleten. Nagy lakás volt. Ott három gyerek volt: a Miklós, a Judit és a Dudus. Ő volt a családban, aki vallásos volt úgy igazából. És ők tartották is a kapcsolatot velem, mert úgy mondták, hogy a Menyus bácsi volt az én keresztapám. Ő tartott, amikor malenoltak [*Lásd: körülmetélés. A gyermeket a brisz alatt a "szándák" tartja, akit általában komának szoktak hívni.* -- A szerk.]. És a Menyus az apámmal nagyon jó kapcsolatban volt. Amikor már nagyobbacska voltam, minden péntek este ott vacsoráztam náluk. Az iskolák dacára is meg minden rendezvény és sport és programon túlmenően a péntek este az az övék volt. Rendszeresen jártam hozzájuk. És akkor gyertyagyújtás volt, imádkozás volt. A szüleim nagyon pártfogolták ezt, hogy én náluk megkapom a szükséges zsidó nevelést. Templomba is velük jártam, volt neki egy helye a Rumbach utcai ortodox templomban. Volt, hogy magamtól is elmentem hozzá, és emlékszem, hogy nem szabadott éppen akkor szólni hozzá, mert úgy mondták, hogy a smóne eszréből [*18 áldás*] nem szabad kilépni, amíg azt el nem mondták. És mondták, mondták, mondták, és akkor egy lépést előre léptek, kettőt hátra, és akkor

lehetett hozzá beszélni. Ez maradt meg bennem. Hozzájuk jártak Beregszászból a rokonok, akik még pajeszosak voltak. Szigorú kóser konyhát vitt a Celin néni, még ezek a nagyon vallásosak is mertek náluk enni. A Celin néni a gettóban [lásd: budapesti gettó] volt, és ott pusztult el. A lányuk, Juci egy Spira Ernő nevezetű zsidó hulladékgyűjtőhöz – aki egy gazdag ember volt – ment feleségül. De nem volt nagyon jó a házasságuk, mégis onnan született neki mind a három gyereke. A fiuknál, Miklósnál egy gyerek volt, az Erika, aki 1946 körül születhetett. Maca a Miklós első felesége volt, egy végtelen rendes nő volt. És ez a Maca Adival [*Sárdi Fülöp felesége*] volt együtt munkaszolgálatos. Maca rákban halt meg. Rózsi Mukinak [*Miklósnak*] a második felesége, és egy nagyon rendes nő, még él. Miklós velem együtt volt munkaszolgálatos, de csak Esztergom-Táborban. Utána ő elment egy másik századdal.

Anyám testvérei közül talán mindenkinél idősebb volt a Józsi, és valahol középen lehetett korban az Ernő. Józsi textiles volt, az Akácfa utcában lakott, és egy cseh nőt, az Emma nénit vette el feleségül. Azt hiszem, hogy zsidó volt az Emma néni is. De ők nem tartották a vallást. A Józsi bácsi elég jól szituált volt. Józsi bácsi volt tulajdonképpen a tekintélyes ember. Aki szegény ember volt, az az Ernő bácsi, aki a lakatosműhelyben dolgozott – a nagypapa is ott dolgozott –, és púpos volt. Mindig azt mesélték, hogy attól görbült meg a háta, hogy egy nagy ajtót emelt meg. Azzal is tartottuk a kapcsolatot, mert az Ernő bácsi legényember volt hosszú ideig, és elég koros volt már, amikor mégis elvett egy olyan vékony nőt, nem emlékszem a nevére, de helyes nő volt. Anyagi segítségről nem tudok, de azt tudom, hogy járt hozzánk, és nagyon jóban voltunk.

Nagyon összetartott a család. Szervezetten nem volt, hogy összejöttünk volna, de a Rezsín néni volt az, aki tartotta a kapcsolatot, odajártunk állandóan, és ott jöttünk össze. Főleg a nők jöttek ott össze, a férfiak inkább jártak hozzánk, az Ó utcába. Józsi bácsi gyakran jött hozzánk, látogatóba. Az anyám rokonságával szorosabb volt a kapcsolatunk. Az apám részéről az Adolffal, a legidősebb bátyával volt kapcsolatom.

A Berner Menyus és az apám, a Zsiga barátok voltak régről. És mind a kettő benősült a Büchler családba. A Menyus elvette a Celit, az apám a Rózsit. Ez 1909-ben lehetett, mert a nővérem, Jolán 1910-ben született. Zsinagógai esküvő volt. Azt nem tudom, melyikben.

Apám, Steiner Zsigmond (Zsiga) 1884-ben született. Kereskedősegéd volt, szőnyeggel és kárpitoskellék-dolgokkal foglalkozott. A Neumayer Fülöp és Fiai nevű cégnél dolgozott, az Erzsébet tér és a mostani Károly körút sarkán volt az üzlet. Amikor az tönkrement, átment a Bálvány utcába, egy szőnyegüzletbe, ott dolgozott. Az apám később valószínűleg kiképezte magát, mert szőnyeg-dolgokban törvényszéki szakértő is lett, tehát perzsaszőnyegek értékelését végezte. Az anyám, Büchler Rózsi 1888-ban születhetett. Anyukám érettségizett, és nagyon szép írása is volt, de nem dolgozott tulajdonképpen kívülre. Valószínűleg kereskedelmi érettségije volt [lásd: kereskedelmi iskolák]. Ő volt a legfiatalabb, és egyedül ő érettségizett.

Lehet, hogy Jolán is a Dob utcában született, ahol én születtem, és nyilván utána költöztek át az Ó utcába, mert más lakás nem volt. Az Ó utcában egy szoba-konyhás lakásban laktunk, és volt kamra még mellette, később aztán ott aludtam én. Nem volt se fürdőszoba, se vécé, hanem a csapnál mosakodtunk a konyhában, és kijártunk vécére – volt egy közös vécé – a gangon keresztül. Két ágy volt fölállítva, volt szekrény, és volt egy pianínó zongora. Jolán tanult zongorázni, és elég jól is zongorázott. Én négy évig tanultam hegedülni. Volt egy időszak, amikor ott lakott egy cseléd lány, abban a kis kamrában lakott, de az rövid ideig volt. Mert aztán én laktam ott. Mert ugye négyen

laktunk abban az egy szobában.

Nem sok könyv volt otthon. Az anyám néha olvasott, de nem sokat. Újság járt, „Az Est” járt [Az *Est*: 1910–1939 között megjelenő politikai napilap, délutáni lap, kiadója Miklós Andor; 1919-től az *Est-lapok* – „Az Est”, „Pesti Napló”, „Magyarország” – egyike. – A szerk.]. És mindig néztük a meteorológiát, és emlékszem, hogyha olyan időt jósolt, hogy nagy meleg volt – és még mindig meleget jósolt –, akkor az anyám azt mondta, hogy „schlag soll treffen Meteorologie”, hogy a fene egye meg a meteorológiát. Volt elég sok ilyen jiddis mondat, amit állandóan használtunk. Ezek közül sokat a mai napig is használok. Amúgy magyarul beszéltünk.

Az apám dolgozott, és hazajárt ebédelni, és minden délután lefeküdt egy fél órára, és utána visszament. Tudom, hogy ha megjelent a kapualjban, akkor mindig egyet köhögött, és ez volt a jel, hogy a Rózsának az asztalra kellett tenni a levest. Ez maradt meg bennem. Az Edison Kávéházba járt, ami az Aradi utca sarkán volt, és ott volt rendszeresen, de csak vasárnap. És a Vázsonyi Vilmos volt egy, azt hiszem, szocdem párti képviselő, és a körúton a Kotányi paprikaházban, ahol volt az üzlet is, ott volt egy klub, és oda is járt néha vasárnaponként [Kotányi – híres magyar fűszerkereskedő, aki sokféle fűszerkeveréket dobott a piacra. – A szerk.]. Ott ultizott [Vázsonyi Vilmos (1868–1926): ügyvéd, politikus, országgyűlési képviselő, 1917–1918-ban igazságügy-miniszter. Az általa alapított Polgári Demokrata Párt utódaként 1919-ben megalakult Nemzeti Demokrata Pártnak volt az elnöke, 1920-tól haláláig nemzetgyűlési képviselő. A párt támogatói a városi kispolgárság, az iparosok, a kereskedők és a liberális értelmiség soraiból kerültek ki. A párt egyik lapja volt „Az Est”. – A szerk.].

Apám erős dohányos volt. Egyszer még nikotinmérgezést is kapott. Erről van egy história. Én nagyon szerettem korcsolyázni, és akkor nem volt jég, csak a nagyjégen, a Városligetben. Emlékszem, hogy 3 pengő 20 fillér volt egy belépő vasárnap délután. És én nyígtam, hogy én el akarok oda menni. És hát nem volt pénz. Mondtam, gyalog megyek, gyalog jövök. És akkor az apám azt mondta: na jó, menjél, ha olyan nagyon akarsz, és adott 3 pengő 20 fillért. S akkor észrevettem, hogy azon a héten nem dohányzott. A dohánypénzét adta oda nekem. Soha az életemben többet tőle nem kértem pénzt. Nem éhezünk vagy ilyesmi, de nagyon-nagyon keményen ki volt számolva a havi pénz. Iskoláskoromban kaptam zsebpénzt, de inkább úgy dugikat. Nem egy fixet, valamit. Mindig, ami kellett, azt megkaptam.

Az első világháborúban az apámat elvitték katonának, Kisbéren volt három évet. Voltunk látogatni az anyámmal, lementünk vonattal Kisbérre, és meglátogattuk. Tartalékos volt. Azt hiszem, tizedesi rangot kapott. Kisbérben lovak voltak, és ő ottan valamit ügködött. Ezt onnan is tudom, mert az ő egyik tisztjével, aki hadnagy vagy főhadnagy volt, később még tartottuk is a kapcsolatot. Nagyon helyes ember volt.

A szüleim tudtak a vallásról, de nem volt kóser háztartás, és nem volt semmi rituális dolog. Még eleinte volt péntek esti gyertya, és hanukagyertyát is gyújtottak nálam, a lakásban. A Rumbach utcába mentek zsinagógába, amikor mentek, de a Jolán esküvője a Dohány utcában volt. Az apám bizonyos fokig vallásos volt. Például emlékszem, hogy az anyám nővérénél a Wesselényi utcában apám adott egyszer egy széderestét. Tudta, hogy kell csinálni, még kaftánt is vett föl, ilyen fehér izét [Az *interjúalany a kitlire gondolhat*. – A szerk.], akkor félredőlt, úgy csinálta [A *pészahi szertartásrend* része, hogy az ember kényelmesen bal oldalára dől a széken, ez a szabadságot szimbolizálja. – A szerk.]. És énnekem kellett a manistanut mondani [lásd: má nistáná]. Arra is

emlékszem. A Pészahot anyám eleinte tartotta. Nem kenyeret ettünk, hanem maceszt. Maceszgombócot meg rántott maceszt meg ilyeneket csinált. De attól még nem volt kóser háztartás. Az újévet [lásd: Ros Hásáná] így nem ünnepeltük, de tudtunk róla, hogy van. Az anyám mindig böjtölt Jom Kipurkor. Emlékszem, hogy már a Steineréknél, a Steiner Laci barátoméknél voltam, és ők tartották az ünnepet, és akkor én is böjtöltem velük együtt. A születésnapot mindig megünnepeltük. Volt ajándék. De már nem nagyon emlékszem, hogy mi.

Az Ó utcában a második szomszédunk volt a gangon az ugyancsak a Felvidékről származó Klein Izsák a családjával. Azok vallásosak voltak. A Záli néni, a felesége még sájtlis volt [lásd: paróka], arra emlékszem. Sok fia volt, és lánya is volt, hat vagy nyolc gyereke volt. Ott volt egy Miksa, volt egy Arnold, volt egy Mór, volt egy nő, volt, akit nem tudom, hogy hívtak. Azok kimentek mindenféle. Amerikába mentek meg máshová is. És ott volt a legfiatalabb fiú, a Sándor. Tíz évvel volt idősebb a Jolánnál, az én nővéremnél, és udvarolt neki, és engem főzött, hogy ő el akarja venni feleségül. Négy éves volt a Jolán, amikor a Sándor azt mondta, hogy megvárja. És meg is várta. 1927-ben volt az esküvő. Amikor Izsák bácsi meghalt, Záli néni elment a lányához, aki a Felvidéken élt, Gálszécsen [*ma Secovce, Szlovákia*], és átadták a lakást a Sándornak és a Jolánnak, és ott született a Mari.

A Jolán is a Lovag utcába járt iskolába. És még a Jolánnak a lánya is, a Mari. Ő elemibe a Teréz templom mellé járt, az Érsek utcai iskolába, és a Lovag utca polgári volt akkor, és polgárba járt oda [lásd: polgári iskola]. Jolán négy polgárit végzett. És aztán varrodába járt, megtanult varrni, és nagyon rendesen varrt. És tudom, hogy volt otthon még az Ó utcában egy Singer varrógép, amin ő vállalt munkát, varrt is otthon.

Engem mindenhova vittek az unokatestvéreim, a Pali meg a Muki. A Mukiék ott laktak az Ó utca 39-ben. Mi a 41-ben laktunk, egész közel, és lehetett is kommunikálni, mert a lichthofból le lehetett szólani hozzánk, a gangra. A 35-ben voltak a kurvanénik. Így hívtuk, hogy kurvanénik. Nagyon helyesek voltak. Az egyiknek született egy gyereke, és az ott lakott abban a házban, a földszinten. Azt odavették, azt a gyereket.

Budakeszin voltunk nyaralni. Több nyáron mentünk oda. Az Erdő utcában laktunk, és a Szarvasig – ez egy vendéglő neve –, lehetett menni villamossal, a Szarvastól pedig vagy gyalog, vagy autón, vagy lovas kocsival lehetett Budakeszire menni. Mi a Jolánnal rendszeresen gyalog jártunk. Apukám csak hétvégén jött ki. Két dologra emlékszem Budakesziről. Volt egy vendéglős, akinek a lánya volt a Farnadi Edit, nagyon jól zongorázott [*Farnadi Edit (1911–1973), csodagyerekként indult, már 12 éves korában hangversenyezett. 1946-tól Grazban élt. – A szerk.*]. És a Jolán is jól zongorázott, és gyakran együtt voltak vele zongoraügyben. A másik dolog pedig az, hogy a Paliék ott voltak szintén, és a Pali – mert a sváb gyerekekkel mindig voltak veszekedések és kváziverkedések –, a Pali hozott nekem búzbombát, hogyha jönnek a sváb gyerekek, hogy akkor megvédjem magam. Ilyen kis golyók voltak, amiket ha elrepesztettek, akkor bűdös volt. És a Nagyréten elástuk a búzbombákat, az volt a muníció, oda mindig elmentünk. A Celin néniék, a Muki meg a Celin néni meg a Juci is ott volt.

Otthon voltam hatéves koromig, és akkor a Lovag utcai általános [azaz: *elemi*] iskolába mentem. Négy évig. Aztán a Markó utcai Bolyai reálba mentem [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák], és ott két évet jártam. Nem ott érettségiztem, hanem a Kertész utcai Kereskedelmi Főiskolában [*Felső kereskedelmi iskola volt; lásd: kereskedelmi iskolák. – A szerk.*], 18 évesen 1932-ben.

Én általában elég jól tanultam. Nem voltam a legjobb, de a legjobbak között. Annyira, hogy az önképzőkör elnöke lettem a kereskedelmiben, és ugyanakkor az iskolában lévő úszószakosztálynak is a vezetője voltam. Az önképzőkörben szavalatok voltak, kis jelenetek előadása volt. A magyartanárom Felsőöry Pongrácz Elemér volt, az egy nagy irodalmár volt, és nagyon patronálta az önképzőkört. Annyira, hogy aki szerepelt az önképzőkörben, az kapott egy jó pontot. Én minden önképzőkörben szerepeltem, és mindig kaptam jó pontokat. Viszont az volt a szokása, hogy ha óra előtt valaki fölállt, és elmondta, hogy „tanár úr, kérem, mára nem készültem”, azt nem feleltette. Én mindig fölálltam, és mindig mondtam, hogy „tanár úr, mára nem készültem”. És azért, mert nem készültem, mindig feladott büntető verset. És soha nem készültem. De a jó pontokat mindig kaptam, úgyhogy semmi bajom nem volt belőle.

Franciát tanultam, Heiglnek hívták a franciatanárt, és ez úgy kezdte az osztályban, hogy fölírta a táblára a „Hiszek egy Istenben”-t (franciául), és minden órán előre föl kellett írni a táblára, és el kellett mondani [lásd: „Magyar Hiszekegy”]. Egy irredenta tanár volt, és hegedűművész. És amikor egy évben egyszer vagy kétszer adott koncertet, akkor illett venni koncertjegyet.

Én zsidó hittanra jártam. A harmincból körülbelül kilencen voltunk zsidók, akik egy zsidó tanárhoz jártak. Én nem tanultam meg olvasni héberül, és a tanár mindig azt mondta, hogy lehet egy zsidó önérzet ilyen, hogy nem tanulja meg a hébert. De hát ő se tudott velem sokat csinálni. A többiek legalább olvasni tudtak. Úgy emlékszem, volt egy fiú, az elég vallásos volt, de általában nem volt ez nálunk. Minden szombaton el kellett menni zsinagógába – a Dohány utcába jártunk –, és végig is hallgattuk az istentiszteletet. Csak üldögéltünk és hülyéskedtünk. De ott voltunk.

Iskolában elsősorban nagyon jó tornatanárom volt, aki aztán osztályfőnök is lett, és nagyon patronált. Makrai Pálnak hívták. Például tőle kaptam sílécet, és ő tanított síelni. Közben úsztam is. Az úszótanfolyamot az apám tartotta, a Hungária gőzfürdőbe mentünk vasárnaponként; meleg víz volt, és ott tanított úszni. És arra is emlékszem, hogy a Hungária gőzfürdőben, amikor végeztünk, utána mindig kaptunk egy kispörköltöt – úgy hívták akkor, hogy kispörkölt. Sőt még le lehetett feküdni ilyen faágyakon, és lepedővel letakartak bennünket. Ez férfiprogram volt. Én nagyon szerettem úszni, és a Makrai patronált is engem annyira, hogy eljártam már uszodákba. És egy háziversenyen volt egy utánpótlás-kereső rendszer. Halasy Olivér, aki az UTE tagja volt, világ- és Európa-bajnok, a magyar vízipólócsapat állandó tagja, kivett engem az iskolában látott úzás alapján, és adott nekem 48 fillért, hogy vegyek egy átszállójegyet oda és vissza, és menjek le az uszodába [UTE – Újpesti Torna Egylet, 1885-ben alakult sportegyesület. A klub felfejlesztésében jelentős szerepe volt Aschner Lipót sportmecénási tevékenységének a 20. század húszas-harmincas éveiben; Halasy Olivér (1909–1946), az UTE tagja, tagja volt az olimpiai bajnokságot nyert vízilabda-válogatottnak, az úszóválogatottnak, 1931-ben Európa-bajnokságot nyert gyorsúszásban, többszörös magyar bajnok és csúcstartó. – A szerk.]. Ez 1929-ben volt. És 1930-ban már az UTE hivatalos ifjúsági úszóversenyzője lettem. Otthon tudomásul vették. Hetenként kétszer a Rudas uszodába jártam, és nyáron szinte állandóan ott voltam az újpesti összekötő vasúti híd alatt, ott volt egy UTE fakesetű uszoda a Dunában bent, és ott voltak a versenyek. Én minden vasárnap versenyeztem, egy csomó érmet hoztam mindig haza. És vízipóloztam is az UTE-ban, az ifjúsági csapatban. Akkor voltam tizenhét éves. Nekünk a Komjádi Béla volt az edzőnk [Komjádi Béla (1892–1933): a Magyar Úszószövetség vízilabda-kapitánya, ügyvezető alelnöke. A magyar sportéletben elsőként foglalkozott utánpótlás-neveléssel, ő vezette be a tornatermi edzést. – A szerk.]. Úgy hívtak minket, hogy „csikó csapat”.

Volt az úgynevezett KISOK-bajnokság [*Középiskolások Országos Klubja*], és volt a válogatott, és én abban részt vettem. És az ifjúsági országos bajnokságban UTE-MTK [*MTK – Magyar Testgyakorlók Köre. 1888-ban alakították a Nemzeti Torna Egyletből kivált tornászok. „Létrejöttében jelentős szerepet játszott, hogy a magyarországi sportegyesületek a MAC alapszabályának hatására nem foglalkoztattak zsidó sportolókat, így fokozatosan a budapesti zsidó középpolgárság egyesülete lett” (Magyar Nagylexikon). – A szerk.*] döntő volt. És ezt a döntőt a Császár uszodában előmérkőzésként adták a magyar-svéd válogatott vízipóló-mérkőzés előtt. Ez azt jelentette, hogy tele volt a tribün. A lényeg az, hogy összeverekedtünk, és a Komjádi dührohamot kapott, hogy egy ilyen nagy mérkőzés előtt megtsztelnek bennünket, hogy ifik játsszanak, és akkor mi ilyen fegyelmezetlenek vagyunk. Később a Magyar Úszószövetség fegyelmiye elé állítottak engem is, és egy évre eltiltottak mindenféle versenyzésről. Tehát egy évig sem úszni, sem vízipólozni nyilvánosan nem lehetett. Az UTE patronálója az Aschner, az Elektromos Művek vezérigazgatója volt [*Aschner Lipót (1872–1952) 1918-tól az Egyesült Izzólámpa és Villamossági RT vezérigazgatója volt. A gyár világvállalatá fejlesztése érdekében kimagasló képességű kutatógárdát gyűjtött össze. 1944-ben a németek Mauthausenba hurcolták, az amerikaiak valamilyen fogolycsere révén Svájcba menekítették, ahonnan a háború után hazatért. – A szerk.*]. Minden UTE vízipóló mérkőzés után, amit megnyertünk, elmentünk egy cukrászdába ott, Újpesten, és mindenki kapott két krémes süteményt, ez volt a jutalmunk.

Az iskolában volt egy fölmérés, hogy kik a sportos gyerekek, és a tornatanárom beajánlott engem evezésre, és akkor kerültem a Poseidon klubba, és ottan elkezdtem evezni. A Poseidon akart fiatalítani, és össze akartak állítani egy versenycsapatot is. Én is benne voltam, és az újpesti öbölben edzettünk, és az újpesti öbölben volt az UTE úszómedencéje is. És egyszer, mikor lementem úszóedzésre, az edző azt kérdezte, hogy „jól láttalak téged, te evezel?”. S mondom, hogy igen. És akkor azt mondta nekem, hogy „válasszál, vagy evezni fogsz, vagy úszni”. Mert velem tervei voltak, és ha én tényleg úszó akarok maradni, akkor gyorsan hagyjam ott az evezést. Na, akkor egy dilemma előtt álltam: egyrészt az úszásnál nem versenyezhettem, az evezésnél pedig egy klubban voltam, ami nekem egy csodadolog volt, mert eléggé rossz anyagi körülmények között voltunk. Ezek pedig csupa ügyvéd, orvos, bankárok. És persze engem is beöltöztettek: kaptam fehér nadrágot és kék kabátot arany gombokkal, ilyen evezős menő emberekkel. És a társaság is, minden, úgyhogy azt mondtam magamnak, a fenének fogok én lejárni edzeni, kínozni magamat, maradok itt, itt nem kell semmit sem csinálni, és jó társaság van. Az úszás abbamaradt, és átmentem az evezésre – ez 1931-ben volt. És az evezésnél ott is ragadtam.

Ott ismerkedtem meg a Steiner Lacival. Ő a klub fizető tagja volt, de nagyon jó sportos gyerek volt, és benne volt a csapatban. Mi együtt edzettünk, indultunk is, de mindig lemaradtunk. Akkor a Pannónia, a Hungária és a MAC volt a nagymenő [*MAC – Magyar Athletikai Club, a kontinens első sportegyesülete, melyet gr. Esterházy Miksa alapított 1875-ben. A két világháború között az ország legnagyobb sportegyesülete volt. – A szerk.*]. A Poseidonba általában zsidók jártak. Ennél volt zsidóbb, a Duna például kimondottan a zsidó arisztokraták meg a zsidók klubja volt, de a Pannónia, a Hungária és főleg a MAC, azok szélsőséges jobboldaliak voltak. De én tartottam velük a kapcsolatot. A Poseidon által bejutottam egy társaságba, ezek ott voltak evezősök és a klubnak a tagjai, és ezekkel jártunk állandóan kirándulni meg síelni meg mindenfélét. Sőt, télen minden héten egyik nap – azt hiszem, csütörtökön este – a Szondy borozóba jártunk. Ott mindig összejöttünk, és akkor ittunk nyolcan egy üveg vörösbort, énekeltünk meg együtt voltunk, szóval jó kis társaság

volt. A társaságnak az volt az alapszabálya, hogy nő nem jöhet. Szóval ez a társaság nagyon összetartott, és nagyon együtt voltunk. Az egyik Goldner fiú elvett egy Hirschorn lányt feleségül. Ezek pékek voltak, és Zugligetben volt egy nyaralójuk. Két ház a hegyoldalban, és mi télen-nyáron oda jártunk ki. Szombaton már délután kimentünk, és ott maradtunk vasárnap estig, ott is aludtunk. És a Sárdi Lacival – akkor még Steiner Laci volt – hoztunk rétest és bort. Ez volt a mi feladatunk. A Hirschorn lányok – mert ott három lány volt, Rózsi volt a legidősebb, ez volt a Goldner Elemér felesége, volt egy Ili, és volt egy Márta – lejöttek hozzánk a felső házból minden délután, és ettünk meg ittunk meg énekeltünk, és akkor a Goldner Rudi – az a középső fiú volt – volt mindig, aki azt mondta: na, lányok, bilire. Ez volt a jelszó, és akkor a lányoknak el kellett menniük, mert akkor már vadultak a fiúk. S ezek föl is mentek, mi ott maradtunk, ott is aludtunk.

Nekem az iskolában nem voltak antiszemita élményeim. Ott nagyon komoly tekintélyünk volt – egyrészt nekem személyesen, én egy eléggé vezéregyéniség voltam az osztályban. De közvetlenül az iskola után már igen. Mert az érettségi után az olyan korú embernek, mint én voltam, leventére kellett járnia [lásd: levente-mozgalom]. Az Aréna úton volt az Albrecht laktanya – azt hiszem, így hívták –, és oda jártunk be minden vasárnap délelőtt leventére. És ott már komoly atrocitások voltak, lezsidóztak meg kellemetlenkedtek. Sőt, egy alkalommal volt egy régi osztálytársam, egy olyan vékony gyerek, a Flesch Imre, aki ugyancsak leventére járt, és együtt jöttünk haza, és a Váci úton megállt egy autó, és négy fiatal srác kiszállt, akikkel együtt voltunk leventék, és ezt a Flesch gyereket akarták megverni. És akkor odaállítottam a fal mellé, és eléje álltam, és azt mondtam, hogy először velem végezzetek. De elmentek. Akkor elég jó karban voltam, úgyhogy el is bántam volna velük, az biztos.

Az érettségi írásbeli után – és ez lényeges –, tehát még mielőtt a szóbelim volt, az egyik evezős tagnak a vállalatához kerültem. Fölvettek engem alkalmazásba. A Caola Baeder Gyárnak a Baeder Herman volt a tulajdonosa, és annak a fia a klubnak a tagja volt. És a Baeder Herman-féle érdekeltiséghez tartozott a Borolin Sósorszesz Gyár. Ez az Aulich utcában volt. És ennek az igazgatója volt a Rajna Feri, aki klubtag volt. És a Rajna Feri vett engem oda a Borolinba. Tisztviselő voltam. Raktárak, kiadni-beadni, számlázni, ezeket csináltam. És a Baeder-gyárnak volt a Nagymező utcában egy gyógyszertára. Ez azért érdekes, mert tartósabb barátnőm lett ennek a gyógyszertárnak a vezetője, jóval idősebb nő volt nálam. Én akkor ott voltam náluk, de nem sokáig. Átnyergeltem a Steiner Laciékhoz, a boros céghez. Ez egy bornagykereskedés, aminek egy saját söntése volt. A Thököly út 44-ben a pince borpincének volt berendezve. Ott több ezer hektoliter bor volt, és volt Kőbányán egy bérelt pincéjük, ahol egy egész rész volt az övék. Nagyon gazdag emberek voltak, saját házuk volt a Thököly út 44. Nekem akkor 60 pengő volt a fizetésem, és az apám akkor mint üzletvezető 200 pengőt keresett. Tehát a 60 pengő az valami volt. Hazaadtam a fizetésem.

Amikor a Steinerékhez kerültem, Laci katona volt, zászlósi rangot kapott. Miskolcon volt a huszárezredben. És amikor visszajött, megszerezte a közgazdasági egyetemen a diplomát, és doktorátust kapott. És utána beiratkozott az Ampelológiai Intézetbe egy kétéves tanfolyamra. Ez a mai Kertészeti és Szőlészeti Egyetemnek volt az elődje [A 19. század végi nagy filoxérajárvány után, 1896-ban alapított Ampelológiai Intézet egykori igazgatója, Istvánffy Gyula szervezte és vezette (1904 és 1943 között) a kétéves Felsőbb Szőlő- és Borgazdasági Tanfolyamot. – A szerk.]. Akkor a legmagasabb borászati képzést adta az Ampelológia. Laci kvázi magával vitt erre a képzésre. Én nem tudtam volna se befizetni, de nem jutott volna eszembe se, de ő odavitt, és ez az

ő érdeme volt, hogy én az Ampelológiai Intézetet is elvégeztem mint borász. És a Pálinkás Gyula – egy professzorunk – egy nagyon ambiciózus borász volt [*Pálinkás Gyula (1883–1957), szőlészeti és borászati kutató, 1908–1940 között az Ampelológiai Intézet tanára, 1949–1952 között az Állami Borforgalmi Vállalat budafoki laboratóriumának vezetője, majd a Szőlészeti Kutató Intézet igazgatója.* – A szerk.], és az egyetlen bornagykereskedés volt a Steineréké, ahol egy laboratóriumot rendezett be nekünk kettőnknek, és mi mindenféle gyakorlati analitikai munkát elvégeztünk. Ehhez megvolt a felszerelésünk, a tudásunk és minden. És meg is csináltuk akkor a receptúrákat. Le is írtam saját kezemmel a receptúrákat. Sőt, ez a Pálinkás még likőröknek, rumoknak, szóval mindegyiknek megadta a receptjét, és ezeket én mind fölírtam, és meg is vannak ezek a jegyzetek.

A Laci udvarolt egy pásztói kislánynak, a Gininek. És a kislány a Mária Terézia Gimnáziumba járt a Fleischl Adival (a későbbi feleségemmel). És volt egy franciatanárnője, aki a Poseidon egyik tagjának volt a felesége. És a franciatanárnő csinált partikat, összehozta a lányokat és a fiúkat. És a Laci engem elvitt ilyen partikra, mint ahogy a Lacival általában együtt voltunk. És Adi is ott volt. És megismertük egymást, de semmi közünk nem volt, Adi nagymenő volt, neki mérnökök, orvosok, orvostanhallgatók csapták a szelet. Szóval innen datálódik az Adival való ismeretség. Ebben a társaságban volt többek között a Hirschorn Ili meg a Márta is, a pék-lányok. A Hirschorn Márta a Gininek volt a vetélytársa a Lacival. Mert a Lacira haraptak. Jóképű volt, stramm gyerek volt, gazdag volt. Végül a Laci a Gini mellett döntött, s elvette feleségül.

Közvetlen szomszédunk voltak a Kucseraék, ott volt két fiú, a Tóni és a Feri. A Kucsera Tónival együtt jártam iskolába, ő is a Bolyai reálba járt. A szülei zenészek voltak; az apja zongorista volt, a Ligetben játszott egy zenekarban, a mamája pedig hegedűs volt ugyanott. Ezekkel tartottam a kapcsolatot egész gyerekkorban, de aztán teljesen elvesztettem őket.

Külön laktunk a Jolánékkal kezdetben az Ó utcában, de volt egy olyan helyzet valahogy, hogy összeköltöztünk a földszintre a Jolánékkal [*Klein Sándorné Steiner Jolánról, az interjúalany testvéréről van szó.* – A szerk.]. Ott laktak előttünk a háziúrék a földszinten egy nagyobb lakásban. Az egy nagy hall volt, két szoba, és volt egy cselédszoba, konyha, fürdőszoba. Oda leköltöztünk együtt, ezt a két lakást föladtuk. Az már 1933–35-ben lehetett. Az volt az első közös lakásunk.

Aztán kerültünk a Lovag utcába, mi a második emeleten laktunk. Nekem volt egy külön szobám. A Jolánék pedig a Horn Ede utcába költöztek. Azt tudom, hogy ha mentem a Jolánékhoz, akkor a zsebemben mindig volt valami a Mari részére. És nem volt szabad kérdeznie, hogy mit hoztál, de így intettem neki, és ő már tudta, hogy a zsebemben van valami a részére. Kiment az előszobába, benyúlt a zsebembe és kivette.

Aztán később, 1937 végén újra összejöttünk Jolánékkal. A Lovag utcában üresedés volt a harmadik emeleten. Egy nagyobb lakást lehetett elfoglalni. Már én bennem megérlelődött ekkor az, hogy én elmegyek Magyarországról a katonaság elől, és egyáltalában, akkor már a zsidótörvény is volt [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A családban mindenki egyetértett azzal, hogy legalább én menjek el, hogy ne legyek ebben a zűrben, ők már valahogy majd meglesznek.

1937 végén kezdtem érdeklődni, hogy hogyan lehet elmenni Magyarországról. És nagyon nehéz volt, mert katonaköteles voltam, és különben is, hova menjek, és mit csináljak. És akkor összekerültem a Sulyok Jóskával és a Bencés Ernővel. Valahogy ők is orientálódtak kifele, és ők

mondták nekem, hogy a Klauzál téren van egy hely, ahol a cionisták összejönnek, és azoknál esetleg lehet majd valamit találni. S akkor elkezdtem oda járni. Ez egy Betár-mozgalom volt [lásd: Betár Magyarországon]. Csak dumáltunk. Egy állandó abszolút titkos klub volt, ahova mi hárman mindig fölmentünk. Egy lakásban voltak ezek az összejövetelek. Engem egy dolog érdekelt, hogy hogy lehet Magyarországról elmenni. És ők azt mondták, hogy mi segítünk neked, hogy kikerülj Palesztinába. Ott összeismerkedtem több zsidó gyerekkel: a Goldsteinnel meg a Weisz Emillel, akik odajártak. És akkor az volt, hogy mostan alija lesz. Ki kell jutnunk Bulgáriába, és ott egy görög hajó fog bennünket várni, és ki fog vinni. Ez egy kis létszámú társulat volt, voltunk nyolcan-tízen, akik összebeszéltünk.

És akkor már komolyan felkészültünk. A felkészülés avval járt, hogy először nekem Magyarországról ki kellett jutnom. És ehhez útlevél kellett. Ehhez a Steinerék adtak pénzt. Lekenyereztek a Honvédelmi Minisztériumban egy századosi rangban lévő palit, akinél kijárták, hogy 300 pengőért kaptam egy útlevelet, és nyaralói vízummal kijutottam Bulgáriába, Burgasz volt a cél [*Kikötőváros Bulgáriában a Fekete-tenger mellett. – A szerk.*]. Úgy volt, hogy mi hárman elindulunk: a Sulyok Jóska, akinek volt felesége már, a Benczés Ernő, aki *célibataire* [nőtlen, agglegény] volt, és én. Ez volt 1939 tavasza. És júniusban a Sándor, a nővérem férje egy rossz lépésnél sérvet kapott. És akkor a Zsidókórházba ment, és megműtötték. A műtét sikerült, minden rendben volt, elmentünk látogatóba, elmentünk haza, és a Jolán valami miatt visszament. És embóliában meghalt ott, mikor a Jolán ott volt. Ez borzalmas volt. A Jolán süvet ült [lásd: gyász], egy hokedlin ült gyászruhában, vitték oda az ennivalót. Nekem pedig megvolt már az indulási időpont, és akkor én le akartam mondani. És akkor Jolán is, anyám, apám, mindenki mondta, hogy de menjek. Nagy dilemma volt, és akkor úgy döntöttünk, hogy megyek.

Vonattal mentem, és emlékszem, csak egy hátizsákot vittem. Az anyám betett egy császárszemlét, mert azt én reggelenként szoktam enni, belecsempészett, hogy az legyen nekem az első reggeli. Terv szerint indultunk Szófiába, ott megháltunk, és fölvevük a kapcsolatot a burgasziakkal, és lementünk Burgaszba. Két hét eltelt, a vízumom lejárt, és már illegálisan voltunk Bulgáriában. A bolgárok betettek bennünket egy lágerbe mint illegális tartózkodókat. Voltunk vagy kétszázan vagy kétszázötvenen. Több országból, de elsősorban magyarok. Magyarok, akik mind Palesztinába akartak menni. Ott voltunk három hétig. Alakult egy bizottság, mi, hárman benne voltunk. Voltak ott nők meg idősek meg gyerekek, kétségbe voltak esve, ők már régen ott voltak. Emlékszem, mi, hárman és még két másik folyton tárgyaltunk, hogy hogy lehetne hajót kapni, mert megvolt a pénz meg minden.

Összejöttünk egy Rudnicar nevű hajó tulajdonosával, egy görög tulajdonos volt. És az azt mondta, három napon belül elindul a hajó, és kivisz bennünket Tel-Avivba. Le is adtuk a pénzt, de az volt a kikötésünk, hogy ellenőrizni akarjuk a kapitányt és a legénységet, mi, öten. És meg is szerveztük ezt. Úgy volt, hogy három napon belül Burgaszból Tel-Avivba fogunk menni. Elindultunk, és beszereztünk magunknak Burgaszban pisztolyokat. Ötünknek. Hogy azzal sakkban fogjuk tartani a legénységet meg a kapitányt. Aztán odaérkeztünk valahová, és mondta a kapitány, hogy itt van Tel-Aviv. Lehetett látni a fényeket, mert este volt. És akkor a kapitány elmagyarázta, hogy úgy fogunk partra szállni, hogy leereszt egy motorcsónakot, és lesz négy ladik, azokba beszáll a kétszáz ember, és a motorcsónak egymás után ki fog minket húzni a partra, és ott letesz bennünket, és el van intézve. És valóban leengedte ezeket a ladikokat, és a motoros is ott volt. Mi, öten beültünk a motorba, azt mondtuk, hogy a motort mi felügyeljük. Éjszaka le kellett menni ebbe a hajóba, és ez

elég macerás volt, gyerekek, öregek, asszonyok, kötélhágcsón lemenni. És emlékszem, egy öregasszony, akit éppen én cipeltem le a hágcsón, az leszakította azt a kis aranyláncon lévő mágén Dávid aranycsillagot [lásd: Dávid-csillag], amit én a Menyus bácsitól kaptam, mert ő adott nekem gyűrűt meg karkötőt, aranyat, hogy legyen nálam, és pénzzé tudjam tenni, ha szükségem lenne rá. Szóval elvesztettem a vésztartalékomat. Bent voltunk a csónakokban, és a motor az működött, mikor elindultunk, a hajó meg eltűnt tőlünk. Kisült, hogy a motort is nekünk kellett vezetni, mert a motor vezetője visszament a hajóra. Tehát mi ott voltunk a motoron, és húztuk a kétszáz embert a part felé. De hol volt még az a part! Látni láttuk, de a tengeren a dimenziók egészen mások. Már fölkelte a nap, és mi még mindig mentünk a part felé. És megjelent az angol parti őrség. És köröztek bennünket, és puskát fogtak ránk meg fényeket, integettek, át is kiabáltak, hogy menjünk vissza, ide nem lehet kiszállni. És akkor mi a motort összetörtük, aztán mutogattuk, hogy a motor nem megy. És fölmutattuk nekik a pisztolyt, és bedobtuk a tengerbe, hogy mi föladjuk magunkat, csináljanak velünk, amit akarnak. Még körülbelül egy órát tartott, amikor ez a naszád rákötötte a motoros csónakra magát, és az egész társaságot kihúzta a partra.

Tel-Avivban voltunk, a tengerparton. Illegális bevándorlók. Betettek bennünket az angolok egy táborba. 48 óráig ott voltunk. Vízet kaptunk és nyers uborkát. Egy falat kenyeret nem kaptunk, semmi ellátásunk nem volt. Kisült, hogy azon vitatkoztak az angolok, hogy a kvótára fognak bennünket beengedni vagy illegálisan. A zsidók azt mondták, hogy illegálisan, ők nem adnak kvótát erre. Mi már ott vagyunk, miért kell kvóta! Azzal spóroltak. Mikor megállapodtak valamiben, tudomásom szerint illegális bevándorlóként beengedtek bennünket. De elég rossz állapotban voltunk akkor már. Mert saját ennivalónk nem volt semmi. Akkor bevitte bennünket Tel-Avivba, a Hisztadrut nevű szervezetbe. Az egy szakszervezeti valami volt, ottan volt ágy, volt ennivaló, rendesen elláttak bennünket, még ruhát is kaptunk, meg kinek mi kellett [A Hisztadrut („Általános Szakszervezet”) Izrael legnagyobb szakszervezete. – A szerk.]. És összehívtak bennünket, és egy zsidó pali beszédet mondott nekünk. Azt mondta, amire emlékszem, hogy most itt leszünk illegálisan, és hogy munkanélküliség van, rossz helyzetben van az ország. És azt nem fogom soha elfelejteni, amikor azt mondta [jiddisül]: „Cu vus zájt ir gekumen?” „Miért jöttetek?” S akkor ez a Weisz Emánuel, aki a legortodoxabb volt közülünk, elkezdett sírni, hogy őneki azt mondták, hogy ő hazajön, s most azt mondják neki, hogy minek jöttünk.

És akkor Tel-Avivot jártuk, hogy keressünk egy lakást. És elmentünk, néztünk itt, néztünk ott, hát senki nem fogadott be bennünket, ilyen jöttmenteket pénz nélkül. És akkor emlékszem, a megmaradt ékszert, ami volt nálam, egy gyűrűt, és a többiek is odaadták nekem, amijük volt, egy aranyórát, gyűrűt az ujjaimra, és én voltam a tárgyalópartner, aki elmentem lakást keresni, ezzel felválni, hogy mi gazdagok vagyunk. Persze nem mondtam meg, hogy tizennyolcan vagyunk, akik a lakásba akarnak költözni, és hogy nincs egy szál bútorunk se. És akkor az Allenby 26-ban kiadták nekem a lakást. És belopódzkodtunk mind, ahányan voltunk a lakásba. Semmi nem volt a lakásban. És akkor megszerveztük, hogy a Hisztadrutból lopkodtuk el a vánkosoakat meg a takarókat meg a párnákat meg széket. És nem a lépcsőházon keresztül, hanem egy erkély volt az első emeleten, és spárgával föl húztuk ezeket a házba, hogy ne vegye észre a háziúr, hogy ennyien vagyunk és ilyen bútorokkal. Négy szoba lehetett. A fiatal Goldstein házaspárnak megszavaztuk közösen, hogy kapjanak egy külön szobát, azon ellentételezve, hogy ők fognak takarítani. Mi elmegyünk munkát keresni, és ez a házaspár, ez fog takarítani. A Salamon bácsi, aki a feleségével és az Edit nevű lányával volt ott, azok cukrászok voltak. És kitalálta a Salamon bácsi, hogy veszünk

pálcikákat, és arra fölfűzünk szőlőt meg a fügét meg almát meg diót, cukorszirupba bemártjuk, és ezt fogjuk árulni az utcán. Ez is lett, és elmentünk mozikba, és utcán – Tel-Avivnak van egy nagyon szép sétánya, ahol már akkor is hotelek voltak –, ott adtuk el. A Goldstein házaspár ügyes gyerekek voltak, és vettünk egy petróleumfőzőt, s elkezdtek palacsintát csinálni a korzón este, és adtuk el. Emlékszem, ha jött a járőr, akkor mindent össze kellett pakolni, s elmenni onnan. A moziban is mindig volt valaki, aki jelezte, hogy jön az angol járőr, és akkor el kellett tűnnünk, nehogy balhé legyen. Nem volt munkavállalásink. Egyszer egy járőr váratlanul odaért, s az egyik katona fölrúgta az állványt a spirituszfőzővel, a palacsintákkal, mindennel. És ott szóródott a pénz is, ami ott volt. És arra is emlékszem, ha Tel-Avivban mentünk az utcán, és jött egy angol katona, akkor vagy lementünk a járdáról, vagy átmentünk a másik oldalra. Annyira gyűlölték az angolokat. Azok maximális gyarmatként kezelték Palesztinát.

A Hisztadruttól megkérdezték, hogy ki milyen munkát vállalna. Munkát nem tudnak adni, de elirányítanak bennünket. Engem – merthogy borász vagyok – elirányítottak Rischon le-Zionba a Rothschild pincébe. Azt mondták, hogy itt van pénz az útra, és adtak egy írást, hogy menjek, és ott jelentkezzem, vagy fölvesznek, vagy nem vesznek föl. El is mentem oda, és két lábbal rúgtak ki, mert nem kellett nekik. Akkor a Sulyok Jóskával elmentünk munkát keresni. Mindenfélét próbáltunk. És a Robi, a Rezsín néni veje, adott nekem Tel-Avivban egy címet, a Spitz Miklósnak a címét, akinek mosodája volt, és akkor elmentem oda, és ezeknél megragadtam. Én voltam az első, akinek állása volt az egész társaságban. Őnáluk (Spitzéknél) ettem, meg valami pénzt is kaptam. Ott volt két gyerek, azok lelkes betárok voltak, és elvittek engem a betárokhoz, és úgy jutottam el egy kibucba – egész közel Tel-Avivhoz, betár kibuc volt. Azok fölvettek engem, de három és fél fontot kellett fizetni azért, hogy ágyam legyen. Elköltöztem a közös lakásból, és elmentem a kibucba. És az volt a rendszer a kibucban, hogy mindenkinek dolgoznia kellett narancsligetekben vagy bent a táborban, ahol szintén volt valami narancsültetvény. Az volt, hogy aki kimegy munkára, azért jóváírnak neki másfél fontot egy napra. Ha belül dolgozik, azért nem kap fizetést, de minden nap megterhelik, azt hiszem, egy fonttal a kajáért. Elég sokan voltak, a munkabíró embereknek körülbelül az ötven-hatvan százalékát kivitték munkára. Ha nem mentél ki munkára, akkor nem írtak semmit a javadra. De ha kellett neked zsebpénz, akkor azt a terhemre írták. Rájöttem arra, ha nem megyek ki munkára, akkor pár héten belül eladósodom. Munkára pedig egy héten kétszer került rám a sor, hogy kivittek, amiért jóváírtak pénzt. Szóval nekem nem tetszett ez a dolog. Közben katonai kiképzést kaptunk a betároknál ivritül. És én tíz napon belül azt mondtam, hogy ezt otthagynom. Elszámoltam, és visszamentem Tel-Avivba a lakásba, ahol semmi gondom nem volt, visszafogadtak.

És visszamentem a Spitzékhez, és ott dolgoztam. És az asszony megtanított vasalni, s az volt a feladat, hogy végigjárni a házakat, és beszedni a mosnivalókat. Kilóra lemértük, adtunk papirost, s elvittük egy mosógárba, ahol nagyban mostak, s visszaszállítottuk már vasaltan. Ingeket, lepedőt, mindent kivasalva, ahogy az szokás. És még ruhákat is elfogadtunk tisztítani. Tehát nemcsak mosást, hanem tisztítani is. Az egyik szállodában volt egy magyar táncos pár. Azokkal én valahogy összejöttem, s ők ideadtak nekem egy csomó ruhát, hogy tisztítsam ki. Ezen lehetett jól keresni. Persze ezt is beadtuk tisztítóba, mi csak közvetítettünk. Kaptam a Spitzéktől egy biciklit, és egy autó mellett mentem el, ami kinyitotta az ajtaját éppen, és én nekimentem a biciklivel, fölborultam, s a ruhák koszosak lettek. És ezek még vigasztaltak engem, hogy hagyjam a fenébe az egészséget, nem számít. És kifizették a tisztítódíjat minden, szóval nem volt semmi belőle.

A sátoros ünnepeket itt értem még meg – ez volt 1939-ben, akkor már kitört a háború. És akkor én nagy lelkesen jelentkeztem önkéntesnek. Fiatalokat toboroztak, hogy átviszik őket Európába, de nem közvetlenül vitték Tel-Avivból, hanem elmentünk először Bejrútba. A társaságból egyedül én jelentkeztem. Mindenki azt mondta, hogy hülyeség. De hát énnekem nem tetszett az egész társadalom, ami ott volt, az anyagi helyzet rossz volt, a megélhetés zéró volt, munkanélküliség volt, az emberek randák voltak, nem vettek föl állásba. A Spitzék voltak az egyetlenek, de az nem volt perspektíva nekem. Talán kezdhettem volna valamit, de azt mondtam magamnak, hogy mit kezdjek, nem ismerem ki magam, nem ismerem a nyelvet, nem ismerem a gazdasági helyzetet.

A Goldfarb Sándor jelentkezett ugyancsak – nem lakott az Allenbyben, de én ismeretséget kötöttem vele a hajón, azt hiszem, eperjesi vagy beregszászi zsidó gyerek volt. Két nagy teherautóval vittek át bennünket Bejrútba, és egy táborban, nagyon rendesen sátrakban laktunk. Rengetegen voltak ott, néger, fehérek, spanyolok, mindenféle nációjú emberek, akik önkéntesen jelentkeztek. Ott valami pénzt is adtak, és bementem Bejrútba, és láttam egy piacot, és egész hegy volt ottan narancsból, aztán mondtam neki, hogy adjon narancsot. És mutogatott ide, mutogatott oda, nem tudtam, mit akar, adtam neki pénzt, hogy adjon narancsot. Elvette a pénzt, azután már ordított velem, és odaadott nekem egy zsákban legalább tíz kiló narancsot. Ezért a pénzért legalább tíz kiló narancs járt nekem. Pedig egész apró pénz volt.

Ott semmi kiképzést nem kaptunk. Fölcsökkentek bennünket, mégpedig emlékezetem szerint egy angol katonatiszt. Voltunk vagy százan, akik Palesztinából jöttek. Fölraktak minket egy Champolion nevű francia hajóra, és átvittek Franciaországba. Megérkeztünk Marseille-ba, és bevittek bennünket a Fort Saint Jeanba – az az idegenlégió központja. És a következő napon mondták az irodában, írjuk alá, mennyit akarunk, ötéves vagy tízéves szerződést az idegenlégióban. Mi mondtuk, hogy mi nem írjuk alá, mi nem az idegenlégióba jöttünk. Mi azért jöttünk, hogy a francia hadseregben a fasizmus ellen harcoljunk. Nem tudom, miért pont a franciákhoz vittek minket.

Eltelt egy nap, két nap, három nap, és mindig mondták, hogy mit akarunk, mi az, hogy nem írjuk alá. Mi nagyon-nagyon csalódottak voltunk. Volt a francia hadseregnek a háborús időszakban egy „Engagé volontaire pour la durée de la guerre”, „a háború időtartamára önkéntesek” csoportja. Mondtuk, igen, ezt aláírjuk. Az „Engagé volontaire pour la durée de la guerre”-ben több divízió volt, volt lengyel, angol, cseh és még a fene tudja, hogy milyen. És akkor rájöttem, hogy ha már így válogatni lehet, akkor megyek a csehekhez – az apám Nyitrán született, az csehszlovák –, Goldfarb Sándorral együtt, mert ő odaválós volt, és ezért is mondtam, hogy legalább ővele maradjak, mert őt egyből odatették a cseh légióba. Elmentünk a cseh légióba Dél-Franciaországba, Agde-ba. Ott egy nagy, többes létszámú laktanya volt, mi ott kaptunk helyet, kaptunk enni, barakkokban aludtunk, és kaptunk kiképzést, de az már csehül volt. Fegyvert nem kaptunk, csak fapuskákat, és fapuskával kellett gyakorlatozni.

Sokáig voltunk ott. Már jött a tél, és mi még mindig ott voltunk. És egyszer, mikor mentünk, láttam, hogy nem messze a mi laktanyánktól van a Deuxième Bureau, a kémelhárító a francia hadseregben. És egyszer, mikor szolgálatban voltam, gondoltam, átmegyek oda. Átmentem, és egy hivatalos ember fogadott. És elmondtam, hogy honnan jöttünk, és hogy a fasizmus ellen akarunk harcolni, és kifogásolom, hogy bennünket itt nem engednek harcolni, hanem gyakorlatoztatnak fapuskával. Feljelentettem a cseh légiót magyarul mondván. Elengedett egy fél óra múlva, s mikor kimentem, már két szuronyos francia csendőr várt kint, azonnal elvittek, és

bezártak egy cellába a táborban. Másnap volt parancsosztás, egy ezredes volt a tábor parancsnoka, fölálltunk, és mindenkinek mondta a magáét, és adta a büntetéseket. Amikor hozzám ért, azt mondta, hogy huszonegy nap sötétzárka. Mikor vége volt a parancsosztásnak, kérdezte, hogy van-e valakinek valami kérdeznivalója. Én előléptem abszolút katonásan, s mondtam: miért kaptam a huszonegy napot? Akkor odaállt elém, és rám ordított, hogy azért kaptál huszonegy napot, mert én vagyok a tábor parancsnoka, te pedig katona vagy. Végig is kellett csinálnom, huszonegy napig hidegben, egy olyan zárkában, amiben éppenhogy elfértem, ha lefekszem, patkányok, mi fene. A takaróm a köpenyem volt. Semmi másom nem volt, és egy vödör, amiben a dolgomat elvégeztem. Naponta adtak valami ételt, kenyeret, vizet. Huszonegy nap után, mikor kijöttem, úgy éreztem, hogy megvakultam. Egyszerűen nem láttam. Amikor kijöttem onnan, két csendőr rám tette a bilincset, és elvittek. Semmit nem vihettem magammal, úgy, ahogy voltam, bilincsbe zárva fölültettek a vonatra, és elvittek Montpellier-be hadbíróság elé. A vád az volt ellenem, hogy hamis adatokkal – mert én magyar állampolgár voltam, és mindenhol az eredeti adataimat adtam meg – befürkésztem magam a cseh légióba, és ezért hadbíróság elé állítanak. Montpellier-ben hárman voltunk egy cellában. Volt egy talpas vécé, ahova rá kellett állni, és ott lehetett folytatni a vizet, és ez volt az étkező vizünk is. De mindegy, tiszta víz volt, és kaptunk enni egy cipó kenyeret egy napra. Engem állandóan vittek le kihallgatásra. Volt olyan, hogy 24 órán át felváltva kihallgattak, ötvenszer el kellett mondanom ugyanazt, hogy ki voltam, hogy kerültem ki Palesztinába, miért jöttem ide, mindenfélét kérdeztek a családomról, hogy hívták apámat, anyámat, testvéreimet, mindenkit. Körülbelül hat hétig voltam ott fegyházban, és egyszer egy százados fölhívott, és mondta nekem: „Maga mondta, hogy van egy nővére, az milyen iskolába járt Budapesten?” És mondtam, hogy a Lovag utcai iskolába járt a nővérem. Kiküldött. Három napra rá fölhívott, és azt mondta: „Monsieur, elhisszük, amit mondott, mert leellenőriztük, és tényleg a nővére oda járt iskolába, tehát valószínűsítjük, hogy mindaz, amit mondott, igaz. Maga szabad. Mit akar csinálni, hova akar menni?” És akkor azt mondtam, hogy „Nézze, én még mindig azt akarom, amit akartam, amiért jöttem”.

És akkor kikerültem a frontra francia katonaként. Mehettem harcolni. Kaptam puskát, azt se tudtam, hogy kell használni, én ilyen kiképzést nem kaptam. A lényeg az, hogy a németek bombáztak, és én egy kis sebesülést kaptam, a combomba mentek vasszilánkok. Ott egy vöröskeresztes sátorban ki is vették nekem. Azt mondják, hogy el is ájultam, mert semmiféle érzéstelenítést nem csináltak. Tudtam menni, de sántikálva, de nem volt veszélyes. Hadifogságba estem, és betereltek bennünket, pár száz embert egy mezőre, és német katonák felügyeltek. A második vagy harmadik nap vízért kellett menni. Én németül beszéltem valamelyest, ezért módomban volt a német katonával vízért menni. S mikor harmadszor voltunk vízért, akkor egy francia is mellém jött, hogy ő is jön velem. Az nem tudott semmit németül, de jött ő is vízért. És akkor ezzel megbeszéltük, hogy leütjük a katonát. Meg is történt, leöltük. És meglógtunk a táborból. És ez a srác a környéken lakott, tíz-húsz kilométerre onnan, ahol voltunk. Ő kiismerte magát, és el is mentünk oda. De megmondta előre, hogy én ott nem maradhatok, mert ez okkupált terület volt, és menjek erre, itt van a *zone libre* [francia: 'a szabad zóna']. Valahogy elvergődtem Lyonig, Lyon egyik külvárosába, és eljutottam a katonai parancsnokságra. Akkor már szabad francia terület volt ez, és mondták, hogy hova gondolkodni menni. Mondtam, hogy minél messzebb, délre. Marseille? Mondom, Marseille. És adtak egy papirost, hogy Marseille-ban jelentkezzem a DIM-be [francia: 'Dépôt Isolé Métropolitaine'], az egy katonai tábor volt. Jelentkeztem, ott kaptam egy ágyat, kaptam enni, kaptam orvosi ellátást, és szabadon mentem. Pénzem nem volt, de ennivaló

volt, aludni is volt hol. De Marseille borzalmasan nézett ki: özönlöttek a franciák, akik menekültek északról. Úgy mondták, hogy Marseille földuzzadt hárommillió lakosra. Normálisan olyan nyolcszázezer-egymillió lakos lehetett. Az emberek tele pénzzel, akik jöttek, hát mindennek fölment az ára. Akkor már alakulóban volt a kormány Vichyben. Kijött egy rendelkezés, hogy le kell szerelni a katonákat – nyilván ez volt a megállapodás a németekkel. Én nem szerelek le. Egyszer-kétszer elkaptak, bevittek, hogy leszereljek, de nem szerelek le. Lecsuktak, és ment a huzavona. A végén eljutottam egy palihoz, azt úgy hívták, hogy General Altmayer. És arra pontosan emlékszem, hogy azt mondta nekem, hogy: „Nous avons perdu la guerre. C’est pas de ma faute à moi” [*francia: 'Elvesztettük a háborút, de ez nem az én hibám'*]. És erre én mit válaszoltam: „La mienne encore moins que la vôtre, mon General” [*francia: 'Az enyém még kevésbé, mint az öné, tábornok úr'*]. Erre aztán bepipult, hogy szemtelen is vagyok, és ordított, kiabált, aztán behívatott egy katonát, és azt mondta neki: „Faites vos mieux pour cet homme” [*francia: 'Tegyen meg mindent, amit tud, ezért az emberért'*]. És kirúgott.

Ez kivitt engem, és azt mondja, hogy mit akar? Ha most itt nem lehet harcolni, akkor vigyenek vissza engem oda, ahonnan jöttem. Azt mondja, hát ott már rég az angolok vannak, és már elfoglalták egész Bejrútot meg Észak-Afrikát, nem lehet. Akkor, mondom, innen vigyen el. Azt mondta nekem, hogy most van egy marokkói hajó, amit visznek vissza, mert a marokkóiak nem gyarmat volt, hanem protektorátus, és a marokkóiak önkéntesek voltak, de azokat nem szerelték le, hanem visszavitték Marokkóba. Akar Marokkóba menni? Mondtam, igen. Egy órára rá már benn voltam a hajón, kaptam egy laissez-passer-t, hogy fölszállhatok a hajóra. Csupa marokkói, én voltam az egyetlen fehér ember ott. Először Algírba mentünk, és legalább két hetet ott voltunk, és megismertem Algírt. S akkor fölcihelődünk, és autón meg vasúton az Atlaszokon keresztül mentünk át Algírból Casablancába. Egy kaszárnnyába mentünk, és engem be is öltöztettek a II/21 nevű divízióba – egy marokkói katonai alakulat volt –, hosszú sapka volt, és bugyogós nadrágot kaptam. És semmit sem csináltunk. Casablanca gyönyörű város. Kaptunk enni, el voltunk látva. Egy-két héten belül jött, hogy leszerelnek. Le is szereltünk, és meg is kaptam a leszerelési papirost. Casablancai illetőségű vagyok a mai napig, mert ott szereltem le, és kaptam a *prime de démobilisation* [*francia: leszerelési támogatás*] is. Tehát kaptam pénzt is. Ez a pénz nekem egy hónapra bőségesen elég volt a magam eltartására. Az arab negyedben kibéreltem egy hónapos lakást. 1941 tavasza-nyara volt. Akkor én írtam már haza, és post restante Casablancába kaptam a választ.

Leszereltem, és az uszodába mentem. És odajön hozzám az első alkalommal, hogy lent voltam a strandon, egy pasi, és mondja nekem, hogy maga úszó? Hát látta a mozgásomon. És mondtam, hogy igen, az UTE-ban. Még a háború előtt az UTE az nagyon jó csapat volt. Azt mondja, ma lesz edzés a vízipólócsapatban, nem akarja megvárni? Egy kicsit nézzen körül. Mondom, de. A következő nap már kaptam igazolást, hogy én úszótag vagyok a vízipólóban – fényképes igazolvány. Bekerültem a csapatba, és játszottam, és elég jól is ment. Jó erőben voltam, edzettem is egy kicsit magam. És akkor elvittek engem Rabatba a csapattal. Akkor ültem először életemben repülőn. A meccs után odajött hozzám egy gyógyszerész, egy magyar ember, aki kivándorolt, és kisült, hogy régi vízipólós volt a magyar régi-régi nagy csapatban, és a klubnak Casablancában a vezetőségi tagja volt. Azt mondta, hogy idefigyelj, te itten nagymenő vagy, de látom, hogy te nem vagy olyan nagyon jó, csak tekintélyed van, és a bíró nem mer lefújni téged. Ha vége lesz a háborúnak, és jönnek vissza az igazi jó játékosok, akkor te sehol sem leszel. Én javasolok neked

valamit: hagyd abba a vízipólozást, és tanítsd a fiatalokat. Azt mondtam, hogy rendben van.

Közben volt egy munkaközvetítő iroda Casablancában, ahova én minden reggel bementem, hogy milyen munka van. És egyszer ide küldtek, egyszer oda küldtek. Közben voltam az edzésen, és akkor kezdtem foglalkozni a fiatalokkal. De ez három hét volt vagy négy hét, amíg ott voltam. És közben összeálltam egy arab nővel, aki ott lakott, ahol én laktam. Annak volt egy öccse, nekem volt akkor pénzem, és vettünk egy szamarat, és ő lejárt a kikötőbe, és hordozta a koffereket. És hozta haza a pénzt, és mindig feleztünk. Ezt azért mondom, mert később van jelentősége. Egyszer ebben a munkaközvetítő irodában azt mondták nekem, hogy van egy állás, akarok-e menni soutier-nak. Azt sem tudtam, mi az a soutier, de mindenre azt mondtam, hogy igen. És akkor adott nekem egy papirost, ami a kikötőbe szólt a Jamaïque nevű hajóra, oda kerestek legénységet. Bementem a hajóra, és mondták, igen, a soutier, nagyon jó, hol van a holmija? Mondom, nincs itt a holmim. Azt mondták, gyorsan hozza el, mert három óra múlva indul a hajó. Visszamentem a lakásomba, ahol senki nem volt éppen, írtam egy pár sort, hogy au revoir, és elmentem soutier-nak. Szénhordó, azt jelenti a soutier, a pincéből hordani kellett a szenet a fűtőnek a kazánhoz. A munka úgy volt, hogy négy óra szolgálat, nyolc óra pihenés, és mindig kellett tizenöt perccel előtte ébreszteni a következő szolgálatot, és öt perccel a szolgálat átvétele előtt csöngettek a hajón haranggal, és akkor mindenkinek el kellett foglalnia a helyét. Én olyan szolgálatban voltam, ahol egyetlen fehér ember voltam. A többiek szenegáliak, illetve marokkóiak voltak. Mikor föleszméltem, hogy kinn vagyok a tengeren, akkor megtudtam, hogy a hajón van egy ötezer tonnás hűtő, és hogy tele van fagyasztott félmarhákkal, amit Argentínából hoznak, és viszik a németeknek. És mellénk állt egy német hadihajó kint, a nyílt tengeren, és átlóttek egy drótkötelet, rá kellett akasztani valamit, és láttam, hogy így húzzák át a parancsot, hogy hova menjen a hajó. A németek fölszólítottak minket, hogy engedelmeskedni kell nekik, és indulni. A parancsnok átvette a rendelkezést, és levitte a hűtőházba, ahol én is dolgoztam, és láttam, hogy az elolvasás után bedobta a kemencébe. A hadihajó elment, nem figyelte, hogy betartjuk-e a parancsot. Az volt a parancs, hogy hova menjen a hajó. Mert addig a kapitány se tudta. S akkor kisült, hogy német megszállt területre vitte a hajó a marhákat Bordeaux-ba. Francia felségjelzés volt a hajón, de kollaboráns francia volt. Megérkeztünk Bordeaux-ba, és az első nappalon – mert éjszaka érkeztünk – mindenkit lefényképeztek, és adtak horogkeresztes igazolványt a legénységnek, hogy azok mehetek a földre. Név szerint szólították be a pasasokat, és amikor ott álltam, vártam, hogy szólítsanak, egyszerre kidugja egy német a fejét, és azt mondja, Steiner [*nagyon németesen kiejtve*]! Én azt hittem, hogy elájulok. Tíz perc múlva megvolt a horogkeresztes, fényképes igazolvány. A szolgálati társaim, a négerek, szabotázst csináltak, és engem is bevontak ebbe. Bementünk a frigóba, és a tengerbe dobáltuk a félmarhákat, hogy ne jusson a németeknek. Én is vittem a hátamon, és egymás után nagyon szorgalmasan dobáltam a tengerbe, hogy ne legyen nekik marhájuk. A hullámok hamar elvitték a marhákat, nem is tudtunk olyan sokat bedobni. Körülbelül egy óránk volt rá, hogy ezt titokban csinálhassuk. Legalább 5000 tonna hús volt a frigókban, úgyhogy olyan nagy kárt sajnos nem tudtunk okozni. Mivel természetesen éjszaka volt, nem vettek észre, és így legalább azt éreztük, hogy valamit mégis tettünk a németek ellen, egy kicsit megcsapoltuk a készleteiket.

Szabadságot kaptam Bordeaux-ban, és fölvettem a kapcsolatot egy pesti közeli ismerősom nővérével. Tíz nap szabadságot kivettem, és elutaztam Vannes-ba őhózzájuk. Ők egy hangszerbolt tulajdonosai voltak. Akkor a Schönberg Michel, a zeneszerző, még nem élt, csak a nővére, a bátyja és a szülei [*A magyar szülőktől származó Claude-Michel Schönberg /sz. 1944/ francia*

zeneszerzőről, a „Miss Saigon” és a „Nyomorultak” c. musical alkotójáról van szó. – A szerk.].

Ott is történt egy kis incidens. Nagyon szívélyesek voltak. Én tengerészruhában voltam ott szabadságon, és akkor volt, hogy az olasz hadsereg megtámadta Görögországot, és megjelentek Vannes-ban a feliratok, hogy „Macaroni grillé en Grèce” [francia: 'megsütötték a makarónit Görögországban']. Azt jelentette, hogy megsütötték az olaszokat Görögországban [Az interjúalany arra utal, hogy az olasz hadsereg 1940 októberében megindított támadása Görögország ellen kudarcba fűlt a görög ellenállás miatt, és az olasz hadsereg minden tekintélyét elvesztette. – A szerk.]. A maquis-mozgalom [a francia ellenállás] így akarta tudatni az emberekkel a jó hírt, ezért csinálta ezeket a kiírásokat. Persze ma már tudjuk, hogy ez egy lényegtelen eseménye volt a háborúnak, és sajnos semmi következménye nem lett. Ám ekkor még komolyabbnak tűnt a dolog, s a németek házról házra jártak, hogy kisüssék, hogy ki volt, aki írta. És bejöttek oda a Schönbergékhez, és én ott voltam. Igazoltam magam horogkeresztes igazolvánnyal, tisztelegtek és elmentek. Nem volt semmi, de közben a félelem... Aztán visszamentem Bordeaux-ba.

Ott voltunk egy darabig Bordeaux-ban, és ilyen játékos dolgokat csináltunk, hogy a németeket a franciák úgy hívták, hogy „boche”. És volt nekünk egy fedélzeti matrózunk, akit úgy hívtak, hogy Pierre Boscher. Azt játszottuk, hogy elmentünk a városba, s ha láttunk egy német katonát, akkor ő előre ment, és akkor kiabáltuk, hogy Boscher, Boscher. Volt olyan, hogy bevitték a rendőrségre, a német katonaságra, hogy mi gúnyolódunk. És mondjuk, hogy nem gúnyolódunk, elment a kollégánk, a Boscher, itt az igazolványa, úgy hívják, hogy Boscher, előre ment, és kiabáltunk neki, hogy jöjjön vissza. S azt mondták, hogy menjenek a fenébe.

Egy francia hajó Buenosban ragadt, mert a legénység dezertált. És a hajót haza akarták hozni Franciaországba, és mozgósítottak egy legénységet. És az egyik tisztem szervezte ezt a legénységet. Mint kisült, ez a tisztt a maquis-mozgalom egyik vezetője volt. Pontosan tudta, hogy én ki vagyok, és beletett ebbe a mobilizálandó legénységbe. Így jutottam ki Bordeaux-ból, a német megszállóktól. Rátettek bennünket az Alsina nevű luxushajóra mint utasokat, ami Casablancába, majd Buenosba ment. Casablancában kiszálltam, az első dolgom volt, hogy bementem a post restante-ba, hogy van-e levelem. Ez 1941 ősz körül lehetett már. És akkor megkaptam a leveleket, persze azonnal írtam haza, hogy itt vagyok Casablancában megint, és minden rendben van, dolgozom. És elmentem az arab nőhöz is. És ott volt a fiókban a pénz, amit ez a srác, az öccse, mindig félretett – állítólag a felét –, mindenesetre ott volt a fiókban egy jelentős összeg. De nekem nem is kellett, mert én kerestem, kaptam ennivalót, semmire nem költöttem.

Az egyik tengerész kolléga Casablancában felajánlotta, hogy menjünk drogot szívni. Kíváncsi voltam, hogy mi ez, s elmentünk egy helyre, mindegy, hogy hol, leültünk egy lócára, s a kezembe adtak egy hosszú pipát, valami fehér por volt betömve a pipa végébe, és szívtam egyet. Jó nagyot beleszívtam, és azonnal jelentkezett egy abszolút furcsa, tőlem idegen érzés. Rettenetesen megijedtem tőle, valahogy úgy éreztem, hogy nekem most föl kell borítanom az asztalt, de nem voltam ura önmagamnak. Úgy kezdődött, és végig annyi tudatom volt, hogy én ezt tudtam, hogy ez van, és az első szippantás után ledobtam a pipát, és kirohantam a teremből, és soha többé az életben nem mentem vissza.

Casablancában fölszállt a hajóra egy csomó portugál emigráns, akik Buenosba akartak menni. Elhajóztunk egy pár napon belül Dakarba [Akkor: város Francia Nyugat-Afrikában; ma Szenegál fővárosa. – A szerk.]. S úgy volt, hogy Dakarból megy a hajó majd Buenosba, de Dakarból nem

engedtek tovább bennünket, hanem ott vártuk az engedélyt, hogy mehessünk át az óceánon. Meleg volt, meg utasok, tele pénzzel, és csináltam egy mosodát ott a hajón. Csak ingeket vállaltam, de rengeteg ing volt, első osztályú utasok, örültek, ha valaki kimossa. Vettem két kollégát, akik mostak, én meg csak szárítottam és vasaltam. A fedélközben csináltunk egy kis helyet, a kollégák megengedték. Lementünk a partra, kisebb komissiókat vállaltunk, nem csaptam be őket, de nagyon sok pénzt kerestem. A hajón éltek az emberek, mint egy karanténban. Mint kisült, nem is engedték soha többé a hajót tovább, vissza kellett nekik menni. Akkor áttettek egy másik hajóra, amelyik vitt vissza bennünket Casablancába. De az rakottan ment, és mint utólag feltételezem, olyan tiltott árut vitt, amit nem szabadott volna. Karavánban mentünk, egy angol tengeralattjáró kilőtte a mi hajónkat, és el is süllyedt. Öt és fél órát voltam a vízben. Először szétmentek a hajók, mert riadó volt, és mikor lefújták a riadót, visszajöttek és leengedték a mentőcsónakokat, és összeszedték a holmikat meg az embereket, akiket még éppen megtaláltak. Engem egy olasz mentőhajó húzott ki. Akkor visszakerültünk Casablancába. Visszamentem a barátnőmhöz.

Áttettek egy másik hajóra, és az lement Afrikát megkerülve Saigonba. Akkor én már legénységi vezető voltam. Megfogadtuk, hogy addig, ameddig vissza nem kerülünk Casablancába evvel a hajóval, nem borotválkozunk. Már kezdtünk az Egyenlítő felé közeledni az ötödik-hatodik nap, és énnekem nagyon viszketett, mondtam, én úgysem fogom kibírni egy hónapig vagy kettőig, leborotválkoztam. Nagy örömmel mindenki leborotválkozott. Abban fogadtunk, hogy aki leborotválkozik először, az, ha visszakerülünk Casablancába, fizet egy vacsorát az egész legénységnek – vagy nyolc embernek, akik ott fönnt szolgálatban voltak. Még az volt az érdekessége, hogy Dakarban, hogy a hajó a nyílt tengeren stabilitást kapjon – egy 26 ezer tonnás nagy hajó –, kis hajókkal hozták nekünk a homokzsákokat, és homokzsákokat raktak be a hajó fenekébe. Két napon át hordták, hordták a homokzsákokat. És amikor Saigonba megérkeztünk, ezeket kirakták, és bejött az áru.

Én voltam a pointeur, tehát én írtam, hogy mit, milyen árut adtunk át, vagy éppen milyen árut pakoltunk be. Olyan jegyzőféle, akinek figyelnie kellett az áruk mozgását. Ilyen nagy dobozok voltak, egy doboz volt öt vagy tíz kiló tea, és azt Dakarban hagytuk. És ott kávé rakodtunk, azt vittük Marseille-ba. Egy ilyen nagy ponyván voltak rajta a dobozok, és ott volt a rengeteg tea, és persze volt, ami eltörött, a tea kifolyt. És a végén összesöpörtük, és lemértük. Volt, mit tudom én, nyolcvan kiló tea, amit így adtam át a végén. És amikor lemértük a nyolcvan kilót, azt mondta az átvevő, hogy írjunk hatvanat. Jó, mondom, legyen neki húsz kiló teája. Másnap, mikor már indultunk visszafelé Casablancába, a hajón az én kabinom előtt volt egy nagy zsák kávé. Azt adták ajándékba nekem, hogy olyan tisztességesen dolgoztam. Nem tudtam, hogy mit csináljak azzal a rengeteg kávéval, úgyhogy elosztogattam mindenfelé. És amikor visszaértünk Casablancába, fölvettem a kapcsolatot azzal az Ó utcai háziúrral, akinek a lakásába Budapesten beköltöztünk. Nem akartam üres kézzel menni, és kávé akartam neki vinni, de nem tudtam kivinni a vámon. Akkor teleraktam az ingemet kávéval, így buggyosan, és bementem a lakására, és csak úgy szórtam le a kávé, három- vagy négykilónyi kávé, úgy összesöpörték a földről. Ezt vittem ajándékba.

Casablancában fölszállt hozzánk egy nő. Magas szőke nő volt, gyönyörű szép, disznóbőr bőrdöngökkel, és az egyik tiszt átadta neki a kabinját. A tisztekkel étkezett, olvasott, miránk ránc se nézett. Gondoltuk, Dakarban biztos az egyik ezredes vagy a kolónia egyik tisztje fogja várni. De

senki nem várta. Beszállt egy konflisba, és soha többé nem láttuk. Casablancából Dakarba mentünk, és ott mondja a rádiós tisztünk, akivel jóban voltam, gyere le, vacsorázzunk együtt. Mondom, örömmel. És megyünk vacsorázni. Megyünk, megyünk, megyünk, már kint voltunk a város szélén, még mindig mentünk. Egyszer megállunk egy helyen, becsönget – egy villaszerű valami –, egy néger libériás pasi beenged bennünket, megyünk be, egy nagy étterem, tele elegáns katonatisztekkel, nők elegánsan öltözve ülnek az asztalnál. S ahogy ott vacsorázunk, egyszerre meglátom a nőt az egyik asztalnál. „Nézz oda, ki van ott”, mondom neki. Azt mondja: „Akarsz vele beszélni?” Int neki, a nő föláll és odajön, és azt mondja: „Sziasztok, srácok.” Kiderült, hogy kurva volt a nő, akit ő futtatott, és ez egy bordély volt. Kisült erről a távírásról, hogy azért vállalt ilyen szerepet hajóra, mert különben nem tudta volna látogatni Casablancában, Marseille-ban, Dakarban, meg mit tudom én, hol, a kuplerájait, amik a tulajdonában voltak. Ezt senki nem tudta, és nekem akkor elárulta, hogy ez volt. Egyébként mikor megérkeztünk sokkal később Marseille-ba, és a hajót leállították, mert nem tudott tovább Gibraltáron keresztül menni, akkor odaadta nekem a villájának a kulcsát Marseille-ban. Egy hétig teljesen egyedül voltam a villájában. Ott minden volt: a frizsider tele, ruhák, minden volt ott. Egy fantasztikus pasi volt.

Még Dakarban történt, hogy úgy látszik, szúnyogcsípés miatt maláriát kaptam nagyon magas lázzal [*Malária (mocsárláz, váltóláz): szúnyogok terjesztette, magas lázzal és hidegrázással járó járványos betegség.* – A szerk.]. De dolgozni kellett. Úgy jelentkezett ez a betegség, hogy csupa víz lett a lepedőm, mikor fölébredtem. De azt csináltam, hogy fölébredjek, hogy egy vödör vizet készítettem magamnak a fedélzetre az ajtó elé, és amikor fölébredtem, magamra öntöttem a vizet. És rengeteg kinint ettem, mert azt mondták, hogy az segít.

Ebben az időszakban Casablancában vettem magamnak egy nagyon szép átmeneti szövetkabátot. És beakasztottam a szekrénybe. És egyik reggel, mikor benéztem a szekrényembe, egy óriási nagy luk volt rajta. A patkányok megették. Borzasztóan odavoltam, és az egyik matróz azt javasolta nekem, hogy egy döglött patkányt rakjak be a szekrénybe két napon át, akkor soha többé patkány nem jön vissza. Ezt is csináltuk. Olyan bűdös volt maga a kabin, hogy az borzalmas, de kibírtam. Két nap után kidobtuk a hullát, de oda aztán soha többé patkány nem jött.

A Gibraltári-szoroson átmentünk, és mikor Marseille-ba megérkeztük, hallottuk, hogy az angolok a Gibraltári-szorost lezárták. A hajót leállították, és a legénységet elbocsátották. És én munka után kellett hogy nézzek. Akkor még probléma volt a munkavállalási engedéllyel. És elég hosszan keresgéltem, több hetet tartott ez az állapot. Le voltam égve. Emlékszem, hogy esett az eső, és a cipőmbé, ami lyukas volt, egy újságpapírt tettem bele, hogy ne tocsogjak a vízben, és mentem az utcán, és egy magasföldszinti ház előtt mentem el, bekukucskáltam a házba, és láttam, hogy asztalnál ülnek emberek, egy család. És akkor egy borzasztó érzés fogott el, a családvágy, hogy én nem tartozom semmihez. Ez is egy olyan élmény volt, ami aztán többször visszatért. Aztán elmentem egy gyárba, ahol papírból sodortak kötelet, és ebből a spárgából zsákokat csináltunk, papírzsákokat. Ott laktam a távírásztisznél, a villájában Marseille-ban. Közben állandóan kapcsolatom volt a kapitányommal, Monsieur Durut-vel is, aki kijárta nekem, hogy munkavállalási engedélyt kaptam Franciaországban. Megtudtam, hogy a Vöröskereszt keres olyan képzettségű hajósokat, mint amilyen képzettségem nekem volt. Elmentem oda, és mondták, hogy fölvesznek, adtak is egy papirost, hogy menjek el Genfbe – mert a Vöröskereszt központja ott van –, ott föl fognak venni. Ahhoz, hogy Genfbe eljussak, útlevél kellett. Nekem útlevelem nem volt, s akkor a Vichy-kormány [*A vichyi rendszer Franciaország második világháborús összeomlása után létrejött*

francia bábállam az ország délnyugati részén, amelyet Németország 1942 novemberéig nem szállt meg. Székhelye Vichy volt, államfője Philippe Pétain. – A szerk.], magyar követségére írtam, hogy kérek útlevelet, mert haza akarok menni. Az volt a szándékom, hogy Genfig elmegyek, és aztán jó napot! Ez 1942 késő nyarán volt. Tíz napon belül megkaptam az útlevelet. Ami pénzem volt, fogtam az egészet, és föladtam a szüleimnek postán – nekik egy olyan fél évre való pénzük lett. Én pedig fogtam magam, és fölültem a vonatra Genfbe. De mielőtt elmentem volna, minden okmányomat otthagytam ennél a Monsieur Durut-nél, hogy legyen ott nála minden. A vonattal átmentem szépen Svájcba, ottan nyugalom volt, és persze német hatóságok voltak a határokon. Az útlevelemben benne volt, hogy izraelita vallású. De a határon a németek nem is nézték. Én kaptam híreket Magyarországról – a szüleim nem túlozták el a dolgokat, inkább csendesítették a helyzetet. Az újságok rettenetes dolgokról írtak, megírták a valóságot, amit én nem hittem el. Nyugodt voltam, mert hazulról azt írták, ők rendben vannak, állásuk van, megvannak.

Genfben jelentkeztem a Vöröskereszt székházában, mondták, jöjjetek be másnap, és egy hajóra föltesznek, ami Vöröskereszt zászlóval megy. Másnap bementem, s mondták, hogy baj van, nem tudnak fölvenni, mert addigra már Magyarország is belépett a háborúba, megüzente a hadat az Egyesült Államoknak [*Magyarország 1941. december 12-én üzent hadat.* – A szerk.] meg a szövetségeseknek, és a Vöröskeresztnek van egy olyan szabályzata, hogy azok az állampolgárok, akik háborúban vannak, vöröskeresztes hajóra semmilyen állásba nem vehetők fel. Mondtam, hogy dobja el az útlevelem, akkor nincs. Én el akarok menni. Eddig sem volt útlevelem, dobja el. Azt mondja, az nem nagyon fog menni, regisztrálva vagyok, jöjjetek be másnap. Másnap bementem, harmadnap, negyednap is bementem, azt mondták, hogy semmi keresnivalóm nincs, engem vöröskeresztes hajóra nem lehet fölvenni. És vigyázzak, mert figyelnek már engem, hogy annyszor odajárok, és menekült meg zsidó is vagyok, hogy most már tűnjek el, mert munkavállalási engedélyem nincsen, tartózkodási engedélyem sincsen, csak tranzit mehettem volna. Ott álltam pénz nélkül, ismeret nélkül, állás nélkül, a munkavállalást nagyon szigorúan vették. Úgy határoztam, hogy hazajövök. A honvágy meg a szülők is szerepet játszottak, meg nem is hittem el azokat a rossz dolgokat, amiket mondtak.

Az útleveletemet a határon elvették, és ahogy hazaértem, huszonnégy órán belül szigorított munkaszolgálatra vittek – de a szüleimet láttam. Először Aszódon, aztán Esztergom-Táborban voltam. Itt homokot bányásztunk. A munkaszolgálatból egyszer-egyszer haza tudtam jönni, mert szabadságot kaptam. Esztergom-Táborban elég korruptak voltak a tisztek, a jó módú zsidók lepénzelték a tiszteket, és hazaengedték őket egy-két-háromhetenként. Én, akinek semmi pénzem nem volt, viszont a munkavezetője lettem annak a századnak, ahol voltam, azt a nevet kaptam, hogy Popej. Azért, mert tengerész voltam, minden okmányomra rá volt írva, hogy foglalkozása tengerész. A lényeg az, hogy én alibi voltam ezeknek, mert nem akarták csak a gazdagokat, a lefizetett embereket elengedni, hanem engem is általában hazaengedtek. Vettem egy biciklit, és biciklivel jártam Esztergom-Táborból haza. Addig jártam, ameddig vagonba nem raktak és el nem vittek bennünket valahova Ukrajnába. Nem mondták meg előre, hogy most el fogunk menni, hanem váratlanul riadó, és be a vagonba. Úgyhogy a szülőket egy keretlegényen keresztül értesítettem, hogy elmentünk, és majd jelentkezem. Nem tudtam jelentkezni csak hosszú-hosszú idő után. Bevagoníroztak bennünket – rettenetes zsúfoltság volt a vagonban, ötvenen fölül voltunk összezárva. A holmit vittük magunkkal, hátizsákot, ami belefért.

Kivittek bennünket, és a munkaszolgálatosok kálváriáját jártuk: ástunk, erdőben voltunk, szabadban, még körletünk sem nagyon volt, eső, hideg, mert akkor bementünk a télbe – ez 1942-ben volt. Valahol a Kárpátokban, azt sem tudom, milyen helyen voltunk. Egy zászlós volt a keretparancsnok, aki elég pökhendi pali volt. Még ütöttek is bennünket. De valamilyen véletlen folytán vagy a fellépésem miatt énhozzám soha senki nem nyúlt. Egy keretlegény sem nyúlt hozzám. De előttem vertek. Nekem meg végig kellett néznem. Elég gyöngye volt a társaság, ennivaló nagyon kevés volt, de azért éltünk. És ha a szabadban kint voltunk az erdőben, akkor volt egy pár ember, akivel közösen a fa kérgét levágtuk, és avval takaróztunk, vagy sátrat csináltunk magunknak, hogy az eső ne essen ránk. Volt egy eset, hogy nagyon hideg volt, és csináltunk egy tüzet, és a tűz körül feküdtünk le, s amikor fölkeltek reggel, én csak azt vettem észre, hogy az egyik ordít, az egyik fiú; bedugta a lábát a tűzbe, és a cipője leégett róla, és akkor vette észre, amikor a lábát is kezdte sütni.

Valahol Ukrajnában egyszer – akkor körletünk volt – ukrán partizánok támadtak meg bennünket. Óriási üdvözléssel fogadtuk mi őket, a keretlegényeket lefegyverezték, és azt mondták, hogy menjetek haza. Azt mondtuk, de hát beállunk hozzátok, mi is leszünk veletek partizánok. Nem lehet, mert nekünk sincs ennivalónk, nekünk tulajdonképpen a ti cipőtök, a ruhátok és az élelem kell, ti nem kelletek – mondták az ukrán partizánok. Ti menjetek haza. Nekünk nem kell, hogy velünk legyetek, mert csak gondot okoztok. De mindenünket elvették a partizánok. Kifosztottak bennünket annyira, hogy egyenként kellett kimenni a körletből anyaszült meztelenül, és le kellett hajolni és köhögni, hogy a fenekünkbe nem dugtunk-e el valamit. Teljesen anyaszült meztelenre vetkőztettek bennünket, a keretlegényeket ugyanúgy, és otthagytak bennünket. Egy olyan nyolcvan embert. A Diener Jenőnek volt egy nagyon jó bakancsa. És a bakancsát, amikor látta, hogy mi van, fogta, az ablakon keresztül kidobta a kertbe, míg a többieket hajoltatták az ukrán partizánok, és néztek a fenekükbe, hogy nincs-e valami eldugva. És ezt a bakancsot ő megtalálta másnap, föl is vette, úgyhogy ő volt az egyetlen, akinek cipője volt.

Másnap a következő történt. Először is jött egy keretlegénység, sokkal keményebb, mint az előző. Elvitték a régi keretlegényeket, állítólag becsukták őket, mert nem álltak ellen, és hadbíróság elé állították. Az új keretlegények azt csinálták, hogy anyaszült meztelenül fölvonultunk az emberek előtt egy falon keresztül, és mentünk ki meztelenül árkot ásni. Hideg volt, fáztunk, összefagyott minden. Nem engedtek hozzánk civil lakosokat, mert azért azok akartak volna segíteni. Akartak adni enni meg ruhát, de nem engedték. Viszont volt egy másik munkaszolgálatos ezred, akik azonos szinten voltak, de ők föl voltak öltözve. Azoktól kaptunk valamit, azt megengedték. Így valahogy felöltözködtünk. Emlékszem, hogy menet közben volt egy ház, valamilyen kastélyféle. Abba én belopózkodtam, és már teljesen ki volt fosztva, de voltak függönyök rajta. És a függönyöket leszakítottam, és abból csináltam fuszeklit magamnak. Begöngyöltem a lábam, és valahogy bekötöztem. Volt egy gobelin festmény nagy keretben, azt is kivettem a keretből, és azzal is próbáltam valahogy a lábamat óvni. Hát nem volt cipőm.

Volt egy keretlegény – egy szakaszvezető –, aki rendkívül kemény volt, mindenkiel goromba, és verekedős volt, én pedig mindig néztem rá és röhögtem rajta, hogy na mi lesz, hogy lesz. Történt egyszer, hogy parancsosztás volt, és azt mondták, hogy valaki a civil lakossággal fölvette a kapcsolatot, és ételt fogadott el. Ki volt az? Én tudtam, hogy ki volt az. Álljon elő. Nem állt elő. Még egyszer, harmadszor, negyedszer, álljon elő. Ez egy nagyon vézna, töpörödött kis zsidó gyerek volt, és megbüntették volna keményen az egész társaságot. És akkor előálltam, hogy én voltam. És a

százados azt mondja, ez nem igaz, de ha akarsz hős lenni, legyél! És ez a szakaszvezetőnek azt mondta, hogy kösd ki a szemük láttára, hátha akkor jelentkezik az igazi. Nem jelentkezett. A kikötés az volt, hogy hátra a kezet, a csuklókat összekötni, és egy fára fölhúzni hátulról. És a szakaszvezető odasúgta a fülembe: „Itt sülyyedjek én el, te csibész, ha fölkötlek.” De muszáj volt neki, mert ott volt a parancsnok, de úgy csinálta, hogy egy egész picit a lábujjhegyem azért a földön maradt. Tehát olyan igazi kikötés nem volt, de teljesen kifordultak a karjaim. Tíz perc múlva azt mondja, na, engedd le. És összerogytam. A karjaimat nem tudtam mozgatni, elég rossz állapotban voltam, de túléltem. Ez a szakaszvezető szabadságra ment, és mondtam neki, hogy ha Budapestre megy, látogassa meg a szüleimet. És ez a szakaszvezető, ez a keretlegény elment a szüleimhez. Nem tudom, hogy mi történt, de mindenesetre adtak neki egy bakancsot, egy sokkal nagyobb bakancsot, mint amilyen nekem kell, és ezt a pali tíz nap múlva elhozta nekem, úgyhogy nekem is lett bakancsom.

Végig Ukrajnában voltunk, egyszer itt, egyszer ott. Nagyon sokan haltak meg. De az igazi pusztulás nem ekkor történt. És jött a Horthy deklaráció [lásd: Horthy-proklamáció], és mi nagy örömmel mentünk le valamilyen központi helyre Ukrajnába, a magyar határon. És mire leértünk oda, addigra már a nyilaskeresztesek voltak ott, és vége volt az örömnek. Szó sincs arról, hogy vége a háborúnak, és hogy mi szabadok legyünk, hanem a nyilaskeresztesek vették át a parancsnokságot [lásd: nyilasok; nyilas hatalomátvétel]. A keretlegényeket leváltották, s attól a perctől nyilaskeresztesek voltak. Később én találkoztam osztrák és SS-katonákkal is, és nagyon szigorúak voltak, de nem voltak szadisták. Az osztrákok már rosszabbak voltak, de a legrosszabbak a magyar nyilasok voltak. Azok szadisták voltak. Például, mikor elindultunk onnan, valahol Rahó előtt lehetett, mert Rahón keresztül mentünk, akkor 72 órán át meneteltünk egyfolytában [*A trianoni béke értelmében Csehszlovákiához csatolt Rahó Kárpát-Ukrajna 1939 márciusában történt magyar megszállása után ismét Magyarországhoz tartozott, azon belül pedig Máramaros vármegyéhez, amikor 1940 szeptemberében, Észak-Erdély visszacsatolásakor az első világháború előtti határok szerint állították helyre Máramarost. Ma Rahov Ukrajna része. – A szerk.*]. És nem hagytak lepihenni bennünket, állandóan váltották a legénységet, és nekünk állandóan menni kellett. A végén eljutottunk Losoncig [*Akkor: az első bécsi döntés értelmében ismét Magyarország része, Gömör és Kishont vm., ma: Lusenec, Szlovákia. – A szerk.*] a Kárpátokon keresztül, át a Király-hágón, szóval irtó messzire, és állandóan menni kellett [*Valószínűleg a Vereckei-hágón vagy az Uzsoki-hágón keltek át a Kárpátokon, nem pedig a sokkal délebbre fekvő Király-hágón. – A szerk.*]. A Diener Jenővel mentünk egymás mellett, és megtanultunk járva aludni. Úgy, hogy az egyik átvette a másiktól a hátizsákját, a másik meg nekitámaszkodott, fogta a karját és az aludt. Váltottuk egymást menet közben. Enni csak úgy adtak, hogy tíz perc, és utána megint menni. Inni lehetett, de kész. Rémes volt. Elvittek Losoncra, beraktak vagonba, hogy megyünk Németországba. Közben néha megállt a vagon, és akkor adtak valamit enni, de rettenetes zsúfoltság, betegség, rosszullét a vagonokban. Több napig mentünk.

Hegyeshalomnál nem tudtunk továbbmenni, és kiraktak bennünket egy táborba. Volt egy épület, abba bementünk, és ki hol tudott, lefeküdt, próbálgattunk elhelyezkedni. Akkor voltunk 250-300-an. Én továbbra is megmaradtam munkavezető-féleségnek. Ez azt jelentette, hogy nekem adták a parancsot, hogy én közvetítsem és csináljuk. És még egy feladatot ránk lőcsöltek Diener Jenővel, hogy el kellett osztani az ennivalót, ami abból állt, hogy volt egy kondér, azt ki kellett osztani, és kaptunk egy bizonyos mennyiségű kenyeret, és azt fel kellett osztani, de olyan precízen, hogy

mindenki egyforma darabot kapjon. Itt történt, hogy flekktífuszt kapott a tábor, és ez azt jelentette, hogy óriási magas láz, gyógyszer meg nem volt velünk [*Flekktífusz (kiütéses tífusz) – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.*]. Volt egy orvos, és kétségbe volt esve, mert egyszerűen nem volt gyógyszere. A tífusz ideje alatt kaptunk egy zsák babot és kenyeret, és semmi többet. Ez volt, mert akkor nem mertek bejönni, és nem engedtek már ki bennünket munkára se. Ott voltunk összezárva, és egymás után haltak meg az emberek, és temettük el őket.

Mindenki megkapta, én is megkaptam. Diener Jenő pátyolgatott engem, persze magamon kívül voltam, nem is tudtam, mi történt velem. Rettenetesen lefogytam, és amikor túl voltam, a Diener Jenő azt mondta, neked most föl kell épülnöd – magyarul mondva egy kicsit lecsalt a kenyérből, hogy nekem mindig egy picit nagyobb kenyér legyen, mint az átlag. Ez teljesen elveim ellen volt, nagyon kikeltem, össze is veszttem vele. Később a Diener Jenő is megkapta, teljesen ájultan feküdt egy első emeleti helyen. Volt egy pince, ami óvóhelynek volt kinevezve. Volt egy nagy bombatámadás. Én éppen akkor munkán voltam, és a bombatámadás közben értem haza az épületbe, és már lenn volt az egész társaság az óvóhelyen. Én is mindjárt be az óvóhelyre, s kérdeztem, hogy hol a Jenő? Hát a Jenő fönn van, beteg, nem tud menni. Nem engedtek ki engem az óvóhelyről, de kierőszakoltam, és fölmentem a Diener Jenőért, aki aléltan feküdt, semmiről nem tudott. Valahogy lejtöttem, és bevitettem őt az óvóhelyre. Amikor kész volt a bombatámadás, kijöttünk, és az épület nem létezett. Az állomáson egy csomó étolaj volt a vagonokban, amit bombatalálat ért, az olaj kifolyt. És az emberek ráugrottak az olajra, és lafatyolták. Legalább harmincan akkor ásták meg a sírjukat. Mert a kiéhezett emberek a tiszta olajat föllafatyolták hirtelen, kaptak egy vérhasszerű valamit. Borzalmas volt. Akkor rengetegen pusztultak el.

1945. január-február környékén beraktak bennünket Hegyeshalmon vagonokba, és elvittek egy Bécs előtti elővárosba, ottan kiraktak, és bevitetek bennünket egy schönbrunni iskolába. Ebben az iskolában már egy csomó nő és gyerek is volt, debreceni zsidók. Mi akkor nyolcvanketten vagy nyolcvanhárman voltunk már csak a háromszázból. Osztrák őrség volt, egy parancsnok és hat puskás ember, akik nem csináltak velünk semmit. Kaptunk ennivalót, hoztak kondérban, kiosztották, és aztán csináljunk, amit akarunk. Ott voltak már román tisztek velünk ebben a házban. Mi próbáltunk valamelyes rendet tartani és rendet csinálni, s elosztani az ennivalót és nyugtatni az asszonyokat. A román tisztek tűzérségi tisztek voltak, és azt a hírt hozták, hogy ezek már szovjet ágyúk, amiket hallani, és bennünket nem vittek tovább Bécsből. Az volt a feladat, hogy bírjuk ki, míg a szovjetek eljönnek. Ezért fölállítottunk egy őrséget, figyeltük a keretlegényeket. Azok csöndes, nyugodt emberek voltak, nem csináltak semmit. Az asszonyok meg boldogok voltak, hogy van egy pár férfi, aki vigyáz egy kicsit. Mosdani kellett, enni kellett, tisztálkodni kellett, meg ki kellett söpörni a körletet – ezekre mi nagyon odafigyeltünk. A románok mondták, hogy most már a tűzfényt [*torkolattűzet*] is látni. Mi nem mehettünk ki, de lehetett látni azért, hogy nagyon idegesek, és az osztrákok is nagyon idegesek.

És akkor jött egy parancs, hogy sorakozó, és az egész társaságot ez a pár ember továbbviszi. A románok azt mondták, hogy ne menjünk. Már utcai harcok vannak, itt vannak már a szovjetek, sehova ne menjünk. „Nem megyünk, akkor segítetek nekünk?” „Igen, segítenek.” Úgyhogy lefegyvereztük az osztrákokat, és mondtuk nekik, hogy ti, legénység menjete el, a parancsnok maradjon ott, és ha jönnek a szovjetek, ő lesz az, akit mi meg fogunk menteni, igazoljuk, hogy rendes volt velünk, segített nekünk. Ez egy nyuszi volt, csöndben volt, mit is csinálhatott volna,

mert sokan voltunk, és a legénység elment. De az ostrom tartott egy darabig, és nekünk nem volt ennivalónk, mert az ellátmányt nem kaptuk meg. Erre a Diener Jenővel és a Szántó Jóskával hárman fogtuk magunkat, és kimentünk a városba. Fölfedeztünk egy üzletet, amit be lehetett törni, mert otthagyták, fűszerüzlet lehetett valamikor. Nem sok ennivalót találtunk, de találtunk többek között egy hordó savanyú uborkát. És volt az utcán egy utcaseprő taliga, arra rátettük a hordó uborkát, és még összeszedtük, ami ennivaló volt, és visszavittük az iskolába. És összegyűlt az egész társaság, és mondtuk, hogy uborkát kaphattok, valami kis kenyeret, ezt most el fogjuk osztani. Ott voltunk már vagy háromszáz-háromszázötvenen, főleg asszonyok. Két ilyen portyán vettem részt, mentünk ki, úgy csináltunk, mintha utcaseprők volnánk, toltuk a taligát, közben szaladtak az emberek ide-oda-amoda, irtó rumli volt a városban. De mi céltudatosan csináltuk.

A harmadik nap körülbelül egy szakasz szovjet katona bejött az épületbe puskával, és mi fölfedtük magunkat. Volt, aki beszélt oroszul köztünk. Boldogok voltunk, hogy ott vannak. S akkor ők azt mondták, hogy nem kell semmi, menjetek haza. Mi megyünk tovább Berlinbe – szó szerint ezt mondta –, s elmentek. Ezek előőrsek voltak, politikaiak. Nagyon rendesek voltak, semmi zűr nem volt velük. Aztán jött a hadsereg, és előzönlöttek az egész területet. Mi voltunk egy páran, akik hazafelé indultunk, egybeálltunk, hogy majd csak lesz valahogy. Szovjet katonák masíroztak el mellettünk, de semmi nem volt. Enni kaptunk ezt, azt, amazt. De jött egyszer egy társulat, az összefogdosott bennünket málenkij robotra. Mondhattál, amit akartál, hogy zsidó vagy, menekült vagy, nem érdekes, összeválogattak bennünket fegyverrel, és bevittek Sopronkőhidára. Sopronkőhidán egy nagy mezőn leültettek, és legalább 24 órát ott voltunk étlen-szomjan. Fölszabadultunk, és vártuk őket, és most zutty, szovjet katonák kapnak el minket, és bevisznek egy lágerbe! El lehet képzelni! Mindenünket elvették, leborotváltak bennünket, a haját levágták, bevittek meleg tus alá és fertőtlenítettek. A holminkat visszakaptuk. Hetvennyolcan vagy nyolcvan voltunk, akik ott maradtunk Sopronkőhidán a lágerban – ez egy negyvenezer fős létszámú hatalmas láger volt, ahol szovjet őrség volt fölállítva őrtornyokba fegyverrel, de nyilaskeresztes katonák voltak a parancsnokok az egész táborban. Ezredes, főhadnagy, minden rangjukkal, és azok tartották a rendet. Ez már 1945. március-április volt. És például nekem oda kellett mennem eligazításra minden reggel a nyilaskeresztes őrséghez, és parancsosztás volt. A szovjetek csinálták, hogy nyilasok legyenek, mert azok katonák, és rendet tudnak tartani ebben a patkányfészekben. És állandóan jöttek az emberek, újabbak és újabbak, és bevagoníroztak egy csomót, akit aztán elvittek. *[A forrásokban nincs adat orosz hadifogolytáborról Sopronkőhidán. De nem is zárható ki, mert arrafelé nagyon sokan estek szovjet fogságba. Ami pedig a táborban szolgálatot teljesítő „nyilaskeresztes katonákat” illeti, érdemes megfontolni, hogy nem valami hasonló dologról van-e szó, mint amiről Szakály Sándor könyvében olvashatunk: „csapatcsendőrök alkalmazására ... még a második világháború európai befejezése után is sor került (hasonlóan számos kisebb csendőralakulathoz) egy rövid időre. A Felső-Ausztriában működő „Dél magyar katonai parancsnokság” a megszálló amerikai hatóságok engedélyével és támogatásával rendészeti feladatok ellátására csapatcsendőrséget állított fel és tagjai részére fegyverviselési engedélyt is szerzett” (A magyar tábori csendőrség, Zrínyi Kiadó, 1990, 36–37. oldal). (A csapatcsendőrök a honvédség állományába tartozó tényleges és nem tényleges tiszték és legénységi állományiak közül kijelölt személyek voltak, akik a saját csapattest körletében rendészeti feladatokat láttak el.) Elképzelhető tehát, hogy 1945 tavaszán a szovjet hadsereg nem kívánt még harcoló alakulataitól embereket elvonni rendészeti feladatok ellátására, hanem a felszabadított területeken „talált” katonákat használta fel szovjet parancsnokság alatt ilyen*

feladatok ellátására. – A szerk.]

Egyszer én bent maradtam a barakkban, mert felügyeltem, szolgálatban voltam, és jött az ellenőrzés. Egy nyilaskeresztes zászlós és két, nyilaskeresztet hordó katona. Nem volt fegyverük, de katonaruhában voltak. És odajött hozzám, és én ülve maradtam. És azt mondta nekem, hogy jelentést kérek – és én ülve maradtam. Állj föl – nem álltam föl. És elkezdett ócsárolni. Mert tudniillik kitettük a sárga szalagot mindannyian, hogy mi zsidók vagyunk. És ez a nyilaskeresztes zászlós irtózatosságot kevert nekem. Akkor ért először tettelegesség valakitől. Teljesen elborult az agyam, és nekimentem, és ütöttem, rúgtam, haraptam. Hárman lefogtak, és vittek ki, és én rúgtam, kapáltam közben. És elmentünk a szovjet őrtorony alatt, és a szovjet fegyveres fölfigyelt erre, hogy mi ez. Lejött az őrtoronyból, és amikor megláttam őt, vigyázzba vágtam magam előtte. És akkor oroszul beszéltek ezek a nyilasok valamit, és mondta a szovjet, hogy vigyenek tovább. Hozzám nyúltak, abban a pillanatban ütöttem, haraptam, vágtam. Akkor megint megállított. Ez kétszer-háromszor megismétlődött. Mikor ő odajött, mindig vigyázzba vágtam magam, de mikor ezek hozzám nyúltak, akkor ütöttem-vertem. Erre a szovjet kezdett gondolkodni, és bevitt engem a szovjet parancsnokságra. Óriási szerencsémre ott volt egy magyar tolmács, az nagyon rendes volt, és ez tolmácsolta, hogy mi honnan jöttünk, kik vagyunk, és mi mindenben mentünk keresztül – fölvettek egy jegyzőkönyvet. És azt mondta nekem, állítsam össze a listát név szerint, hogy kik vannak ott velem. Az eredeti századom. Összeállítottuk a listát, odaadtam a szovjeteknek – akkor én már nyilassal nem találkoztam –, és harmadnapra hazaengedtek bennünket. Ez 1945 májusában volt, amikor Berlint elfoglalták, és tulajdonképpen vége volt a háborúnak. Akkor nagy ünnepség volt a szovjeteknél, és ez volt az ajándék, hogy bennünket elengedtek. Adtak egy motoros szovjet katonát, aki elkísért bennünket az első faluig. Pontosán fölírva cirill betűkkel megvolt a névsor. És átadtak bennünket ott valami hatóságnak – lehet, hogy jegyző volt, lehet, hogy polgármester, nem tudom –, az viszont nem volt hajlandó aláírni. Mert ők papirost vittek, hogy a magyar hatóság vegyen át bennünket. És ő azt mondta, nincs ennivalója a falunak sem, ő nem vesz magára még nyolcvan embert. A szovjet katona nem értette, hogy mit beszéltünk, és én azt mondtam ennek az embernek, hogy nézze, mi nagyon sok mindent átértünk, és nekünk élet-halál kérdése az, hogy maga most bennünket átvegyen. Ígérem magának, hogy egy percet nem maradunk a nyakán, továbbmegyünk. De ha maga most ezt nem írja alá, akkor csak egyet intek, és maga halott. Értse meg, mi olyan elkeseredettek vagyunk. És akkor gondolkodott, azt kérdezi, megígéri, hogy tényleg elmennek. Meg. Aláírta. A szovjet katona visszament, mi pedig továbbmentünk. Sopronból Budapestre két napig utaztam vonattal.

Megérkeztünk a Keleti pályaudvarra Jenővel, rémes állapotok voltak, lótetemek voltak az utcán, és abban állapotodtunk meg, hogy mind a ketten elmegyünk a régi lakásunkra – nem tudtunk semmit sem –, és ha valaki nem találja otthon, akkor elmegy a másikhoz. Én nem találtam otthon senkit, és le volt rombolva minden. Mi a harmadik emeleten laktunk, hát az nem létezett. Harmadik emeletről végig a kapualjig bombatalálat érte. A házmesterné fogadott engem, és valami kávékészletet adott ide. Az anyám azt mondta, hogy ha jövök, azt adja oda. És ahogy jöttem, ide is adta. A házmester nagyon rendes volt, és elmesélte, hogy mi történt a családdal. Elmondta, hogy az anyám, a nővérem, Jolán és a lánya, Mari eltűntek, nem tud semmit, de úgy hallotta, hogy a lágerben meghaltak. A nők elmentek egy hadiüzembe, varrodába. Hogy hová, azt pontosan nem tudom, de a Jolán révén anyám is meg a Mari is elmentek ebbe a hadiüzembe, hogy ott talán megmenekülnek. És az egész hadiüzemet, úgy, ahogy volt, vitték ki, azt hiszem, Bergen-Belsenbe.

Az apámról tudta, hogy a nyilasok összeszedték még a Lovag utcában, mégpedig úgy, hogy volt egy razziaféle, és az apám elkezdett pökhendiskedni. És annak ellenére, hogy a hatvan éven felülieket vitték el, és ő még nem volt hatvan éves, de mert ilyen szemtelen volt meg pökhendi, a nyilasok betették a sorba, és papucsban elvitték. Az apámnak sérve volt, és egy szemtanú, aki együtt volt az apámmal, mondta, hogy rettentő rosszul tudott menni, de Vácig elment Budapestről, és Vácról már nem tudott továbbmenni. Aki kiállt a sorból, azt lelőtték. Ő nem akart továbbmenni, és amikor jöttek oda, nekiment ezeknek, elkezdett hadakozni, és agyonverték.

Akkor én elmentem a Jenőhöz. A Csáky utcában laktak, és ő otthon találta a feleségét, ők valahol télacholtak. A télach az menekülés, így hívták akkor. És akkor visszamentek abba a lakásba, visszakapták valahogy, és a Jenő mindjárt nagyon pátyolgatott engem, hogy jöjjen ide. Nem maradtam ott, hanem először a Jancsiéknál, és akkor a Király utcában laktam albérletben a Tsuk szűcs házában. Ők voltak a tulajdonosok, nagy lakásuk volt, és kiadtak nekem egy szobát. Akkor kimentem a Steinerékhez a Thököly út 44-be, ahol a Laci szüleit megtaláltam, s elkezdtem rendbe hozni a söntést. Aztán a Laciék is följöttek vidékről. A söntés hamar megindult. Én voltam a csapos, én voltam a pénztáros, mindenfélét csináltam, csak hogy legyen valami. Nagyon ügyes ember volt az öreg Steiner, és vásárolt borokat, és elkezdtünk adni-venni. Ők csináltak mindent, én csak sameszkodtam ott náluk.

Találkoztam egy munkaszolgálatos kollégával, aki az ÁVO-nál [lásd: ÁVH] magas rangú tiszt volt. És mondja nekem, hogy „te jó karban vagy, végigcsináltál mindent, elvesztetted a családot, hát nálad alkalmasabb ember nincsen, hogy hozzánk gyere. Egy héten belül tiszti rangot kapsz, mert voltál katona, gyere oda hozzánk, és kapsz magas fizetést, kapsz lakást, mindent”. Akkor volt az én belső dilemmám. Talán nem is adtam magamnak számot, de két dolog munkált bennem. Az egyik, hogy bosszút állni és ütni-vern. És ez tényleg volt az ÁVO-nál. Megmondták, hogy a kommunistaüldözőket kinyírni, ami belefér, mindet. És a nyilasokat elsősorban. Nem részletezte, ami ezzel jár, de tudtam, hogy miről van szó. A másik pedig az volt, hogy nem bosszút állni, mert akkor ennek nincsen vége soha.

Miután hazaérkeztem Budapestre május 10. és 15. között, valamikor a második-harmadik nap kimentem a Steinerékhez. Ottan teljes rumli volt, de ami a lényeg, érdeklődtem, kik vannak, kik léteznek. És többek között mondta, hogy ők tudják, hogy a Gininek, a Laci feleségének a barátnője, az Adi a Tükrössyénél dolgozik. És akkor én onnan kimentem a Tükrössyékhez, hogy hát mégis, hogy valakivel legyek – és ez pont május 15. volt. Adi születésnapja. Fiatalok voltunk, örültünk egymásnak, összejöttünk. Ez volt májusban, és szeptemberben összeházasodtunk. Adi szülei abszolút befogadók voltak. Az esküvőn nem volt ott senki, csak a tanúink. Utána nem mentünk el még vacsorázni sem, hanem beültünk egy eszpresszóba, és ittunk egy kávét. Ez volt az ünneplés.

Aztán nem sokkal később megjött a Mari is, a testvérem lánya a táborból. A Jointnak volt egy depója a Keleti pályaudvaron, és annak a vezetője a Pollák Miklós volt, aki az én evezőstársamnak volt a sógora. És ő volt a Joint fogadóbizottságnak a vezetője. És tudta, hogy a Marit várjuk. És a jegyzékben fölismerte, hogy Klein Mária, és ő a Marit odahívta, és telefonált nekem, hogy megjött a Mari. És mi van vele, hol van? Azt mondja, elvitte a Garam utcába őhozzájuk. Fölültem a biciklire, és elmentem. Így találtam meg a Marit. Mari 1929-es születésű, tizenöt éves volt akkor. A Mari először a Rumbach utcában lakott a Spiráéknál, és aztán jött velünk lakni a Tanács körútra. Hivatalosan nem adoptáltuk, de nálunk lakott, a mi nevünket vette föl, nálunk tanult – akkor még

középiskolás volt, később egyetemre járt. A Mari nálunk lakott talán 1954-ig. A kisházban lakott, amit aztán a Gyula kapott meg, s a Kati meg bent volt a mostani hálószobában, mi pedig kint voltunk a mostani ebédlőben ezzel az ágygal, amit nyitogattunk-csukogattunk mindig. Aztán elment újságíró-iskolába, és ott ismerkedett össze Lakatos Ernővel, és akkor házasodtak össze. Az Ernő katona volt, valamilyen hadnagy vagy mi volt, és kaptak a honvédségtől lakást, és odamentek, és ott születtek a gyerekek. 1956-ban már mind a két gyerek megvolt.

Na most a lakás problémás volt. Én hirdetés útján jutottam egy lakáshoz, egészen véletlenül pont abban a házban volt, amiben Adiék is laktak. És akkor a Hédi, Adi drága nővére, aki tulajdonképpen egy kicsit anyukája is volt, hiszen volt köztük majdnem tizenöt év, felajánlotta, hogy ők lemennek a szülőkkel ebbe a kisebb lakásba, egyrészt azért, mert nekik a kisebb is elég, és nekünk ugye – a Mari és akkor mégis fiatal házaspár, hogy legyen egy külön szobája a Marinak, a cselédszoba volt az övé.

Már házaspár voltunk, és akkor volt egy ilyen divat, hogy magyarosítani a nevet. És a Steinerék – Laci elsősorban, az öregek nem változtattak, de a Gini meg a Laci meg a Gábor [*Steiner Lászlóék fia*] megváltoztatták a nevet. S akkor többféle név fölmerült. Mi elsősorban a Ságit választottuk, és akkor a Laci az kész helyzet elé állított: Steinerek voltunk, most legyünk Sárdiak. Te is legyél Sárdi, én is Sárdi vagyok. S akkor Sárdiak lettünk.

Én akkor még ott dolgoztam a Steineréknél, és hát megéltünk. Meg hát Adi is dolgozott. Mari iskolába járt. És aztán jöttek a gyerekek. Hát ugye 1947-ben született a Gyula, és hát tulajdonképpen a Mari nagyon sokat segített akkor, hogy a Gyulával ugye foglalkozott, meg este itt maradt vele. De általában a jellemző az volt, hogy a gyerekeket mi összepakoltuk, és levittük a nagyiékhoz [*a feleség anyjához*] a félelemre. A nagyi az állandóan ott volt, és a Hédi is a második mamájuk volt. És hát mi nyugodtan elmentünk a magunk dolgára, mert hát reggel elmentünk, és este jöttünk haza. De jellemzésül – most egy kicsit későbbiekre vonatkozóan –, mikor a két gyerek volt, akkor már a Mari elment, mert ő egy újságíró-iskolába, egy bentlakásos iskolába ment, tehát tulajdonképpen ő akkor már vissza nem is jött ide lakni, de a gyerekeket mi levittük mindig a nagyiékhoz minden reggel, és amikor jöttünk haza, oda volt az első, hogy odamentünk. De később is ez a tradíció megmaradt annyira, hogyha történetesen én a gyerekeknek hoztam valami csokoládét vagy cukrot, akkor sohasem közvetlenül adtam oda, hanem mindig a nagyinak adtam oda, és ő adta a gyerekeknek, és ez mindig egy ilyen játék volt. Iskolába az Apáczai Csere Jánosba jártak. Ez egy elég szigorú iskola volt. Szerették nagyon. Jól tanultak mind a ketten, soha semmi gond nem volt velük az iskolával.

Mi úgy neveltük a gyerekeinket a saját magunk élettapasztalata alapján, hogy nem kell, hogy vagyont hagyjunk nekik. Az vagy van, vagy nincs, vagy földrengés, vagy háború, tűz vagy bármi. Nem ez az érték. Az érték a példaadás, a szülőknek a példaadása, és feltétlenül szükséges, hogy tanuljanak nyelvet. A harmadik az, hogy valami affinitásuk legyen a zenéhez – nem kell, hogy művészek legyenek, de hogy legalább élvezni tudják az életnek ezt az örömét, hogy zenét hallgatnak, a következő pedig a sport. Fizikailag úgy legyenek felépítve, hogy kibírjanak mindent, ami fizikailag rájuk nehezedik. Nem beszélve arról, hogy az én filozófiám szerint a sport egyrészt ez, másrészt pedig az ellenállás, a kitartás, a rendszer, az magával a sporttal jár. Ez a négy dolog volt, amit mi megfogalmaztunk. Az érték nem a vagyon, nem az anyagi javak, hanem ez az érték, ami az övék, és amit magukkal vihetnek egy életre. Erre törekedtünk.

1947-ben meghirdették a magyar borkereskedelem összpontosítását, nem államosítását, hanem összpontosítását. És mi akkor már a borkereskedelemben elég tevékenyen foglalkoztunk, és én is beledolgoztam, kaptam rendes komoly fizetést. És akkor megtalált engem a Landler Ervin, egy volt munkaszolgálatos kollégám, aki fölvette a Szalai András nevet [*Szalai András (Pécs, 1917 – Budapest, 1949) kommunista politikus. Tagja volt a két háború közötti illegális kommunista mozgalomnak, tevékenységéért 1933-ban börtönbüntetésre is ítélték. Kiszabadulása után Budapesten a Vörös Segély munkatársaként dolgozott. 1942-ben ismét letartóztatták, és kétévi fegyházbüntetésre ítélték, majd munkatáborba vitték. 1944-ben szabadon engedték, ekkor a „Szabad Nép” szerkesztőségének munkatársa lett. 1945-től kerületi pártvezető, majd a pártiskola elvégzése után a Központi Vezetőség káderosztályának helyettes vezetője lett. 1949-ben letartóztatták, koncepció per végén halálra ítélték, majd kivégezték. – A szerk.*]. És kérte, hogy találkozzunk. Találkoztunk is, és mondta, „nézd, tudom, hogy te boros vagy, értesz a borhoz, kellenek megbízható emberek”. Semmi pártidolog nem volt ebben az én részemről, de ő volt az ország legfőbb kommunista kádere. S akkor mondta, hogy mi lenne a teendő: pár nagy borkereskedő állami vagy szövetkezeti cég volt, ezeket kellene összevonni, hogy a borászatot valahogy összpontosítsuk, és a szüretre fel tudjunk készülni, mert nem volt se szőlővásárló, se feldolgozó. Kért, hogy csináljak egy kis vázlatot arra, hogy hogy is képzelem én. A Sárdi Lacival összeültünk, és nagyon sokat besegített nekem, hogy ezt a vázlatot elkészítsük. Beadtuk ezt, és akkor még összejöttem a pártközpont illetékes gazdasági embereivel, még mondták, hogy ezt is kellene belevenni, azt is kellene belevenni. Csináltam egy nagy expozét, és ezt az expozét a párt gazdasági legfőbb bizottsága előtt kellett előadnom, amelynek az elnöke a Gerő Ernő volt. Azt hiszem, négy vagy öt expozé volt, és az enyémet fogadták el. És akkor azt mondta nekem a Vas Zoltán, hogy menjen oda a MASZOBSZ [*A szervezettebb értékesítés érdekében 1936-ban megalakult Magyar Szövetkezeti Országos Borszövetség. – A szerk.*] székházába, ott van a Reichman, annak mondja meg, hogy menjen a fenébe, és vegye át a parancsnokságot [*Vas Zoltán (Budapest, 1903 – Budapest, 1983) író, újságíró, politikus. Fiatal kommunistaként részt vett a Tanácsköztársaság megdöntése utáni kommunista ifjúsági szervezkedésben, ezért letartóztatták, majd fogolycsere-akció keretében a Szovjetunióba küldték. 1924-ben illegálisan hazatért, és a KIMSZ titkára lett. 1924-ben letartóztatták és életfogytiglani börtönre ítélték, 1940-ben szabadult. 1945 után az MKP KV tagja lett, nemzet-, illetve országgyűlési képviselő. 1945-ben Budapest közellátási kormánybiztosa, majd polgármestere. 1953-ban a Komlói Szénbányák igazgatója, 1955–56-ban külkereskedelmi miniszterhelyettes, a forradalom alatt közellátási kormánybiztos. A forradalom bukása után a jugoszláv követségre menekült, innen a szovjet hatóságok kicsalták, majd Romániába internálták. 1958 végén térhetett vissza Magyarországra, ettől kezdve visszavonult a politikától, irodalmi tevékenységet folytatott. – A szerk.*]. Az egy isten volt, ez a Reichman a borászati szakmában, ő volt a MASZOBSZ-nak az elnöke. Azt mondtam, Vas elvtárs, a Reichman az egy név! Na jól van, azt mondja, majd én megcsinálom. Fölvette a telefont, mondta Reichmannak: „Vas Zoltán vagyok, a Sárdi ott lesz magánál tizenöt perc múlva, maga átad mindent neki, és tűnjön el.” Kész. Letette a kagylót. Én elmentem oda, és a Reichman azt mondta, hogy itt van a pánceszekrény kulcsa, a pánceszekrény üres. Átvettem. 1948 elejére áthúzódott, mire átvettem. Megjelent az újságban, hogy vezérigazgatói kinevezés, hogy én vagyok az ABOFORT, az Állami Borforgalmazási Részvénytársaság vezérigazgatója, tizenhatezer ember tartozott hozzám. Óriási nagy vállalkozás volt. A Gresham-palotába költöztem a Lánchíddal szemben, ott volt az irodám a második emeleten.

És akkor voltak kisebb históriák: megjelent egy reklám, hogy „Bor, élet, erő, egészség”, csináltam egy plakátot, és ugyanakkor a sörösök azt mondták, hogy „A sör folyékony kenyér”. És az Apró Antal, a SZOT [Szakszervezetek Országos Szövetsége] főtítkára csinált egy cikket, hogy micsoda disznóság, hogy az alkoholt propagálják. S akkor a Vas Zoltán ezt a cikket leszakította az újságról – ő híres volt erről –, betette egy borítékba, és átküldte egy küldönccel hozzám, és ráírta: „Sárdi, ne hagyja magát!”. Ez volt ráírva. Hát a Vas Zoltán az egy külön szám volt, de ővele nagyon komoly kapcsolatban voltam. Az első szüretkor az volt a feladatom, hogy meg kell mentenem a termett szőlőt. És erre óriási apparátust kellett megmozgatni, ami nem volt. Kértem tőle hatvanegy millió forintot – az most milliárd lenne –, és mondta, hogy negyven. Mondtam, hatvan. Nem, negyven. Ha Vas Zoltán mondta, hogy negyven, akkor negyven. A pénzt betettem egy kocsiba – volt egy nyitott kabriolés Mercedes, ami a Reichmané volt, de azt én kaptam sofőrrel –, és elmentünk vidékre. Tokajtól Nagykanizsáig egy héten át mentem a pénzzel, és kerestem, hogy kit lehetne megbízni, hogy fölvásárolja a megtermett szőlőt. Minden faluban kérdeztem, hol van borügynök, mondták, hogy az izé bácsi, elmentem oda. „Itt van a pénz. Föl fogja vásárolni!” És vittem egy blokkpapírt, és arra írtam fel, hogy kinek adtam, és aláírták. Amikor hazajöttem, egy fillér se maradt, mert mindet szétszítottam, de volt egy csomó papiros, hogy átvettek pénzt. És akkor a Pénzügyi Központ főosztályvezetője, Del Medico Kornél, akivel állandóan beszélgettünk, följött hozzám a Gresham-palotába, és azt mondja: „Te, igaz, hogy pénzt vettél föl és szétszítottad?” Mondom, „igaz”. Mondom, „itt van egy láda, tele van papirossal”. Azt mondja – tépte a haját –, „te börtönbe kerülsz, hát hogy csinálhattál ilyet!? Tudtam, hogy hülye vagy, de hogy ilyen hülye vagy, azt senki nem feltételezte rólad!”. De a következő napon egy 40 fős ellenőrzési csoportot állítottam föl, mindenkinek megvolt a feladata, hogy menjen ki és ellenőrizték le, hogy mit csináltak a pénzzel. A lényeg az, hogy a végén egy húszezer forintos ügynök meglógott a pénzzel, a többi mind teljesítette. Megjött a szőlő, nagy hordókat levittünk vasúton, szóval maximális terror alatt álltak ezek, és ha én füttyentettem, akkor mindenki ugrott. Nem volt elég a pénz, és a Vashoz elmentem, és mondtam, hogy elfogyott a pénz és kellene még. Azt mondja, miért? „Hát”, mondom, „én mondtam magának, hogy hatvan millió kell, és csak negyvenet adott.” Azt mondja, „maga egy pipogya fráter, miért nem borította föl az asztalomat? Maga a szakember, magának kell tudni, most engem hoz ilyen helyzetbe?”. Persze, megadta a pénzt.

Jött utána az államosítás [lásd: államosítás Magyarországon], aminek a központi figurája volt az ABOFORT, illetve én, személyesen. És akkor államosították a borkereskedelmet, de én csak úgy láttam megoldhatónak, ha a régi borkereskedőket bevonjuk, mert nekünk se szakmai képzettségünk, se helyünk, se tapasztalatunk, se eszközünk nem volt hozzá a borkereskedők nélkül. Úgy államosítottuk, hogy leltárral át kellett adniuk a raktáraikat, de ott maradhettek mint ügynök, és amit csináltak, azért kaptak jutalékot. Irtózatos támadást kaptam, hogy én a régi kapitalista borkereskedőket így támogatom. Steineréket is én államosítottam. Semmit nem szóltak, tudomásul vették. Laci is egy ügynök volt, az egyik legjobb ügynök, és kerestek egy csomó pénzt. Nekem például a fizetésem, ami miniszteri fizetés volt, akkor 3700 forint volt. De a Sárdi Laci 12-13-14-15 ezer forintokat kapott havonta jutalékként. Én azt mondtam, hogy megdolgozott érte, kapjon ennyit, de ezt irtóra megtámadták. Akkor már beléptem a pártba is. Mert nem volt információm. Hogy információm legyen, és valami karriert is csináljak, hogy a családomnak legyen valami, ahhoz nekem kellett az információ, és így adódott, és vitt a víz.

A következő szüretet is meg kellett csinálni, az 1949-es szüretet. És én a szüretet megírtam, előkészítettem, megszerveztem. Rengeteget dolgoztam, éjjel-nappal azzal foglalkoztam. Közben Adi a Gyulával kiment a Római-partra, a Sárdi Laciék mellett vettek ki egy házat. Mert a Sárdi Laciék is vettek ki egy házat bérbe a nyárra. Én meg naponta jártam ki – a vállalati kocsival, sofőrrel. Egy kis epizód: elmentem az Elnöki Tanács elnökéhez, dr. Réczei Lászlóhoz, aki jogászember volt, és az ABOFORT-nak felügyelőbizottsági tagja volt, és kapcsolatban is voltam vele, nagyon rendes pali volt. *[Réczei László (Kolozsvár, 1906 – Budapest, 1997) jogász, nagykövet, egyetemi tanár. 1928-ban szerzett jogi diplomát a szegedi tudományegyetemen. 1933-tól Szegeden ügyvédként dolgozott. A II. világháború idején katona, majd munkaszolgálatos volt, 1944-ben megszökött. 1944–45-ben az Ideiglenes Kormány Igazságügy-minisztériumában osztályvezető, 1945-ben a Kereskedelmi és Szövetkezetügyi, 1949–53 között a Külkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője volt. 1953–57-ben a Közgazdaságtudományi Egyetem jogi tanszékét vezette. 1957–60-ban igazságügyminiszter-helyettes volt. 1960-tól a külügy szolgálatába állt, újdelhi, katmandui, ranguni, Phnom Penh-i nagykövetként dolgozott. 1963-tól ismét tanszékvezető volt a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nemzetközi ismeretek tanszékén. 1971-től luxemburgi és brüsszeli nagykövet volt, 1974-ben nyugdíjba vonult. – A szerk.]* Mondom neki, „nem lesz abból bajom, hogy én hazavitetem magam vállalati kocsival a Római-partra, mert ott nyaralunk, és a Greshamből minden reggel értem jön meg hazavisz?”. Azt mondja: „Tudod mit? Lehet, hogy bajod lesz belőle, de ez lesz az ezredik ok. Ha kilencszázkilencvenkilenc más okot feltalálnak, akkor ez is ott lesz többek között mint ok, és ki fognak rúgni, de addig evvel ne foglalkozz.” És így is lett. Mindent megcsináltam, az államtitkárral, a Vajdával bent voltam a minisztériumban, ő szignálta nekem azt a papirost, amit beadtam, hogy elfogadja mint koncepciót, és gratulált hozzá és minden, és mentem haza *[Vajda Imre (1900–1969) közgazdász, szociáldemokrata politikus, kereskedelem- és szövetkezetügyi államtitkárról (1945–47) van szó. – A szerk.]*. A Földművelésügyi Minisztérium ott volt a közelben, gyalog mentem át. Mire beértem a Gresham-palotába az irodába, ott várt egy pasi, és mutatott egy papirost, hogy súlyos gyanúokok miatt azonnal felfüggesztve, a javadalmazását felfüggesztjük. Volt ez július 28-án, tehát fizetés előtt. És a Vajda írta alá. Akitől jöttem. Az a papír már reggel óta ott várt, és a Vajda velem így tárgyalt. Mindent készen megkapott, aláírta és gratulált, és mire hazaértem, már ott várt engem ez. Soha nem derült ki, miért. De ellenem semmilyen fegyelmi eljárás nem volt. De így remegtem, hogy mikor fog az ÁVH elvinni. Kimentem a Rómaira azonnal, s mondom Adinak, hogy mi van. „Csináltál valami hülyeséget?” És faggatott egész éjszakán át, és végül elfogadta, hogy semmit nem mondtam, hogy egyszerűen nem tudom, hogy miért. És akkor ő már a Katival a hasában elment munkát keresni. És onnan ment nyugdíjba. Különböző cégtáblák váltották egymást, de onnan ment el nyugdíjba. Először vegyészlaboránsként, később műszaki igazgatóként dolgozott. Nagyon sikeres volt, Eötvös-díjat is kapott.

Bejött egyszer hozzám egy evezőstársam a Gresham-palotába, a Groszman István, aki újságíró volt, és azt mondta: „Te, nekem az a feladatom, hogy rólad egy rossz cikket írjak, mondjál valamit, amit írhatok rólad.” Kirúgtam. Harmadnapra megjelent egy cikk a „Szabad Nép”-ben *[„Szabad Nép” – politikai napilap, 1942. február – 1956. október (1942. május és 1944. szeptember között nem jelenhetett meg), 1945 márciusától az MKP, majd 1948 júniusától az MDP központi lapja. Utódja 1956 novemberétől a „Népszabadság”. – A szerk.]*, főcímen, hogy Sárdi Fülöp a borkereskedő fia, és összepaktál a borkereskedőkkel, és hatalmas pénzeket juttat nekik, és egy beépített ember. Ő tudta, hogy nem vagyok a Steiner fia, de leírta, egyszerűen hazudott. De nem

ezért rúgtak ki, ez már csak egy okozat volt.

Másnap vagy harmadnapra elmentem állást keresni, és többek között elmentem Földeshez, aki a társaságunkban volt; ő akkor a nyomdaipari központnak volt a vezetője, egy zsidó gyerek. Mondtam neki, hogy „te, bajban vagyok. Kirúgtak, és most a családom ott van, és kell valami pénz. Valahova tegyél be”. Azt mondja, jól van. „De – mondom – hívd fel a minisztérium káderosztályának a vezetőjét, mert én úgy lettem kirúgva, hogy súlyos gyanúok miatt, nehogy neked bajod legyen.” Fölhívja és ideadta nekem a másik kagylót, hogy hallgassam. Mondja neki, hogy „a Sárdi Fülöp itt van, és állást akar keresni, mit tudtok róla?”. És a káderes azt mondta: „Földes elvtárs, hozzá ne nyúljon ehhez az emberhez, ebből csak baja lehet. Nem tudok többet mondani.” Letették a kagylót. Mondom „köszönöm szépen, én most el is megyek tőled, szó se lehet róla, hogy te nekem ezek után juttass egy állást”. Elmentem. A Poseidonosok, a volt evezőklubom között volt egy mérnökember, a Révész Pali, aki az Út- és Vasútépítőnél volt valami magas rangban. És akkor azt mondta nekem: „Menj el a munkakönyvvel, és jelentkezzél fizikai munkára. Nem fognak semmit sem kérdezni, föl fognak venni.” Elmentem az Út- és Vasútépítőbe, fölvettek. A Lánchídon a kábelfektető csoportnál kubikoltam. 3700 forint volt a havi fizetésem vezérigazgatóként, a kubikolásért pedig 28 forint volt a heti bérem.

A Vas Zoltán a Gazdasági Főtanácsnál volt, annak a titkárságvezetője, egy Horváth nevű pali arra ment, és meglátott engem, hogy én húzom a kábeleket *[Gazdasági Főtanács – a koalíciós kormány által 1945 decemberében létrehozott csúcsminisztérium-szerű szervezet a háború utáni, szétzilálódott gazdasági élet rendbetételére. A Gazdasági Főtanács is koalíciós alapon szerveződött, és rendeletkiadási joggal ruházták föl. Az operatív munkát a titkárság végezte, amelynek élére a kommunista Vas Zoltánt nevezték ki. Az ő irányításával a titkárság gyakorlatilag átvette a hatalmat, és ezzel az MKP kulcsszerephez jutott a gazdaságpolitika irányításában. A Gazdasági Főtanács határozta meg a pénzgazdálkodást, a hitelfolyósítást, az ár- és bérszabályozást és a jóvátétel irányításának kérdéseit, és ezzel a gazdasági élet irányítása kicsúszott a kispap miniszter kezéből. – A szerk.]*. És írt nekem a Horváth, hogy Vas elvtárs kéri, hogy legyen szíves, állás ügyben látogassa meg. Elmentem a Vashoz, és mondja nekem a Vas: „A sajtó nagyon nagy úr, és tudjuk, hogy magának semmi köze nincs az izékhez, de hát... Tudja mit, valami állást fogok keresni magának, olyan 800 forint körüli havi fizetést tudnék garantálni, belemegy ebbe?” Mondom, „Vas elvtárs, ne foglalkozzon velem. Köszönöm a jóindulatát, de én megvagyok. A feleségem is kapott állást, megvagyunk, hagyjuk ezt az egészet”. Elmentem tőle. Soha többé a Vassal nem találkoztam. Ebben már Adi volt benne. Az volt benne, hogy borítsunk fát, valahogy megleszünk, nem kell. Nem kell nekem ott fönt lenni. Nem biztonságos.

1948 eleje volt, az ABOFORT vezérigazgatója voltam. És Angliába szállítottunk ötezer palack tokaji aszút. Az nem egy szám, de akkor kezdődött csak az export. Pár hét múlva jön egy reklamáció, hogy üvegszilánk van a borban, a palackokban. Azonnal indítottak egy vizsgálatot, a minisztérium, hogy a magyar bornak a hírnevét rontjuk – szóval nagy balhé lett belőle. Közben engem kirúgtak a vállalatból. De az ügy nem volt lezárva. S egyszerre kaptam egy értesítést, hogy menjek be a Népbírósághoz [lásd: népbíróságok Magyarországon] ebben az ügyben, mert per alá vonták a budafoki pince vezetőjét, az ABOFORT borászati osztályvezetőjét, a kereskedelmi igazgatóját, engem negyediknek és ötödiknek a Monimpex [*Monopol Import-Export Vállalat*] vezérigazgatóját. A pincevezető, úgy látszik, megbízható volt, egy munkásember volt, azt nem, de a borászati osztályvezetőt és a kereskedelmi igazgatót, akik régi boros nagykereskedők voltak, lecsukták

előzetes letartóztatásba. Hat hónapig volt börtönben a borászati osztályvezető, a kereskedelmi igazgató meg egy évig. Közben több tárgyalás volt, és a Népbíróság tárgyalásán, amire beidézték, én már nem is voltam ott az ABOFORT-nál, már az Autójavítóban dolgoztam régen, és engem is odavittek, de ezt a két embert bilincsben hozták be a tárgyalásra. A lényeg az, hogy valóban volt benne üvegszilánk. Volt egy ügyvédem, aki csináltatott velem egy óriási fát, hogy ki hol van a funkciójában. Én a vezérigazgató voltam, és volt tizenhatezer ember alattam. És egész alul volt egy pince, ahol ezt a palackot csinálták. Tehát tizenvalahány ezer ember volt köztünk. De a vád az volt, hogy egy vezetőnek felelőssége van, ő mindenért felel. Az utolsó tárgyalásnál én evvel védekeztem, mutattam, a bíróság ezt nem fogadta el. A Monimpex vezérigazgatója akkor a következőt mondta nagyon karakánul. Maguk ennyi papirost összegyűjtenek, az emberek idejét elveszik! Én ma a Monimpex vezetője vagyok, és ma harmincöt vagon almát adok föl Németországba, és tudom, hogy ez az alma kukacos. És tudom, hogy az árból legalább ötven százalékot le fognak vonni. Most, tessék megmondani: elküldjem a szállítmányt? Mert visszatartottam attól függően, hogy maguk mit mondanak. S erre felfüggesztették a tárgyalást. Egy hét múlva jött a tárgyalás, és mindenkit fölmentettek. Kisült, hogy az üveg hibája volt.

Hedi [sógornő] bridzspartnere a 2. Autójavító igazgatóhelyettese volt, és ő engem fölvelt minden további nélkül irodai munkára. Egy fél éven belül, 1950-ben én már az ellenőrzési osztály vezetője voltam. A MONIMPEX export-importtal foglalkozott, különféle élelmiszer-cikkkel, mint a kávé, dohány, édesség, bor, szesz. Kitalálták, hogy csinálnak egy önálló üzemet, úgy hívták, hogy Hozdrascok. A borexportot akarták növelni, mert semmilyen borexport nem volt akkor. Az államosításnál még annak idején a Palugyai-pincét is államosítottuk Budafokon. Ez egy nagyon nagy pince volt, és azt szemelték ki a Hozdrascok központjának, és azt akarták, hogy én vegyem át és fejlesszem tovább. Adi maximálisan ellene volt, hogy megint a borosokkal dolgozzam. De a pártközpontban az volt a kívánság, hogy legyek a Pincegazdaság igazgatója [*A Magyar Királyi Állami Pincegazdaság, amely a borásképzés kereskedelmi és gyakorlati műhelye volt, 1923-ban kezdte meg működését a budafoki Magyar Királyi Pincemesteri Tanfolyam tanpincészetében.* – A szerk.]. És az emberek, akik a MONIMPEX-nél voltak – ezek régi borosok voltak, ügynökök voltak –, ezek is megkörnyékeztek. Ez 1950-ben volt, és akkor elmentem a MONIMPEX-be. Ott Budafokon a Pincegazdaság vezetője lettem, s ebből nőtt aztán ki az export pincegazdaság, a későbbi Hungarovin. A MONIMPEX révén jutottam én a Külkereskedelmi Minisztérium alá, minisztériumi ember voltam mint kinevezett igazgató. Itt 1964-ig dolgoztam, és utána váltottam a Hungarovinhoz.

Mindig sofőrrel jártunk. Volt saját sofőröm. Az 1950-es évektől kezdve. Később, amikor Adi komolyabb funkcióba került, műszaki vezető lett, és jártunk rendszeresen uszodába, a sofőrnek is vettünk bérletet. Az nagyon jól úszott, és nagyon szívesen jött velünk. Idejött értünk reggel háromnegyed hatra, akkor Adi már túl volt azon, hogy a Vackort levitte sétálni, beültünk a kocsiba, elmentünk úszni a sofőrrel együtt. Utána elmentünk, ittunk a Sas utcában egy presszókávét mind a hárman, s akkor Adit elvittük az Anilinba a Bécsi utcába, ami ott volt egész közel, és utána én mentem a helyemre, hogy hét órára én már a helyemen voltam. Munka után gyalog jöttünk. Úgy 5 óra körül értünk haza.

Semmilyen pártmunkát nem végeztem. Fizettem a tagságot és kész. Pártmunkás nem voltam. Illetve egyetlen pártmunkát csináltam egyszer. Már a Pincegazdaságnál dolgoztam, amikor az V. kerületi pártbizottságból jöttek, hogy valamit kellene csinálni. Az egyik kitalálta azt, hogy a

következőt tedd meg. Fölülpsz a villamosra a Nyugati téren, és elmész egészen a Deák térig villamossal, és figyeled az embereket, hogy felállnak és keresztet vetnek-e a Bazilikánál. Erről légy szíves egy jelentést írni, hogy ugyanaz az ember visszajön, és keresztet vet, vagy mások és hányan. Mert tudniillik provokáció volt, a templom előtt provokatív módon fölállni és keresztet vetni. Nekem fogalmam nem volt, hogy kik azok az emberek. Nekem csak azt kellett mondanom, hogy ez a gyanú, amit jelentettek, valós-e. És az volt. Ugyanazok az emberek. Jöttek-mentek, és fölálltak, és mindig keresztet vetettek a Bazilika előtt.

Egy időben, amikor úgynevezett szabadnép-félórák voltak reggelenként, ami azt jelentette, hogy egy fél órával előbb kellett bejönni a vállalatához, és akkor én tartottam egy sajtóismertetést. Az azt jelentette, hogy az újságot átolvastuk közösen. Elolvastam előtte az újságot, a címeket, és ami érdekes, azt elolvastuk közösen. Kötelező volt nekik, a kollégáimnak mind bejönni, és kötelező volt nekem ezt megtartani. A kollégáim közömbösek voltak, nem törődtek velem. Meg kellett csinálni, kész.

A párt nem nagyon piszkált, de elbeszélgetés mindig volt, mert volt egy instruktorunk. A pártinstruktor mindig jött hozzám, és mindig kérdezett erről, arról, amarról – gazdasági dolgokról és szervezési dolgokról. Egyszer behívtak a pártbizottságra, mert az akkori budafoki vállalati párttitkárral összeveszttem. Azzal valami konfliktusom volt, és az bepanaszolt vagy följelentett engem a pártbizottságon. És akkor a pártbizottság titkára, aki egy nagyon rendes ember volt egyébként, behívott engem, és mondta, hogy próbáljak kicsit alkalmazkodni. „És tudod mit”, mondta végül, „nem kell minden szarba bedugnod az orrod. Hagyd a fenébe.” Ez volt az egyetlen ilyen felelősségre vonás.

1956-ban itthon voltunk. Közlekedési eszköz körülbelül egy hétig nem volt, és ez alatt a hét alatt én minden nap kimentem Budafokra gyalog, mert intézni kellett, hogy ne maradjon lent az állomásokon a bor, föl kellett hozni, nehogy megcsapolják ott, és részegeskedjenek és randalírozzanak. Szerveztem egy brigádot, ami átszivattyúzta a hordókat, és fölhoztuk a pincéből. Így megmentettünk rengeteg bort. Akkor október 25-én, mikor lementem először az utcára, 23-a [a forradalom kirobbanása] után, én 18 vagy 20 halottat láttam itt feküdni az Ady mozi előtt, civilek meg mindenféle. 24-én vagy 25-én én kinn voltam Budafokon, s Adi bement a Goldberger gyárba a laboratóriumba. A gyerekek itthon voltak. És akkor a Parlament előtt nagy zűr volt, és én telefonáltam Adinak, hogy ne mozduljon [1956. október 25-én a parlament előtt a fegyveres erők tüzet nyitottak a tüntetőkre, és mintegy 100 embert megöltek és 300-at megsebesítettek. – A szerk.]. Menjen át, a Rusznyákék szemben laktak a Goldberger gyárral, és maradjon ott addig, ameddig én érte nem jövök. És emlékszem, furgonkocsival, a sofőr és még egy rakodómunkás volt ott, és mondtuk, hogy átmegyünk Adiért Óbudára. És mert ez a sofőr forradalmár volt, ki volt tűzve a zászló az autóra, amiből ki volt vágva a címer. Ez még kinn volt, Budafokon. És akkor én mondtam, Bandikám, vegyük le ezt a zászlót. Fogtam a zászlót és levettem. Egy szót nem szólt. Hagyta, hogy betegyem a kocsiba, és elindultunk. Odamentünk Adiért, Adi ott várt, lejött, a kocsiba ő is beült és jöttünk át – a Margit-hídon át kellett jönni. De a Margit-hídon állt ötven vagy hatvan gyerek – nem hiszem, hogy egy is lett volna tizenöt évesnél idősebb – puskával, és megállították az autót, hogy hova megyünk. És akkor azt mondtam nekik, hogy gyerekek, hagyjatok bennünket, hazamegyünk. Fölkapták a vizet, hogy mi nem vagyunk gyerekek, mi forradalmárok vagyunk! És akkor azt mondja, hogy hol a zászló. És erre a sofőr azt mondta, itt van a zászló, olyan alacsony helyen jöttünk keresztül, hogy le kellett szedni, mert nem tudtunk átbújni, de itt a zászló. És kitűzte

a zászlót. Azt mondja, na jó, menjetek. Úgyhogy a zászlóval jöttünk át a hídon, így értünk haza.

Felmerült, hogy disszidálunk 1956-ban, amikor a zúr volt. [*Konyev marsall, a Varsói Szerződés főparancsnoka 1956. október 31-én kapott parancsot Magyarország megtámadására. A szovjet csapatok november 4-én kezdték meg a „Forgósziel” hadműveletet Budapest ellen. A magyar honvédség nem fejtett ki ellenállást, főparancsnokát, Maléter Pál honvédelmi minisztert eddigre már törbe csalták és letartóztatták. A főváros területén a fegyveres felkelők ellenálltak, a harcok november 11-ig elhúzódtak. Vidéken Dorog, Tatabánya, Pécs és Dunapentele környékén folytak harcok, de a szovjet túlerő itt is gyorsan felülkerekedett az ellenállókon (Romsics Ignác: Magyarország története a XX. Században, Budapest, 1999, Osiris), – A szerk.] Adinak volt német partnere, egy mérnök volt, aki mondta Adinak, hogy jöjjön ki, és őt azonnal alkalmazták mint vegyészt, szép fizetéssel. Nekem meg annyi kapcsolatom volt, mint a fene ezekben a régiókban, és egész biztos, hogy tudtam volna állást szerezni, sőt volt is ilyen ajánlatom. Kétezer márkát ajánlott föl nekem havi fizetésre egy német vállalat, hogy jöjjenek oda pincevezetőnek. De a Nagyi itt volt, a Hedi itt volt visszahúzóerőként. És nekem már elegendő volt abból, hogy elmenni Magyarországról. Ahol az ember élt, ahol a kapcsolatai vannak, a nyelv, az utca, a lakás, a család... Azt mondtam Adinak egyszer, hogy akinek nincsen honvágya, az vagy hazudik, letagadja, vagy olyan csibész ember, akinek nincsenek érzései. És akkor úgy döntöttünk, hogy le fogunk maradni.*

1956 után nem léptem vissza a pártba, és ezt nekem konkrétan vissza kellett utasítanom, mert behívtak a budapesti pártbizottságra, és ottan engem agitáltak, hogy lépjek be, mert ez fontos és kell, és akkor én azt mondtam, hogy én azért nem lépek be a pártba, mert van az életemnek egy nagyon rossz emlékű periódusa, amikor énnekem tapsolnom kellett ahhoz, amiről tudtam, hogy nem igaz. És ez a Szalai András volt. Amikor a Szalai Andrást fölakasztották, és én hallottam a rádióban az ő tanúvallomását arról az időről, amit velem együtt töltött, és tudtam, hogy nem igaz. És én mégis, hát tudomásul vettem. Sőt, ugye volt olyan eset, amikor vastapsot kapott az illető, és akkor én is tapsoltam vele. Nem bírtam ezek után megtenni. És én ezt 1956-ban megmondtam. Nem fogadták el, de tudomásul vették. Nem rúgtak ki.

Aztán két év múlva már nem ebbe a pártba, hanem valami más párt volt akkor, az MSZMP, akkor beléptem a pártba. Mert tudniillik nem voltak meg az információim. Ugye egy ilyen nagy vállalatot vezetni anélkül, hogy ne legyenek közvetlen információim, minisztériumi és pártinformációim, egyszerűen nem lehet.

A zsidósággal nem foglalkoztunk a háború után. De a gyerekek tudták, hogy zsidók. Mi beszéltünk erről. Nem tudom már, mikor, de ők tudtak róla, hogy zsidó származásúak. Sőt, az Adi őseiről is tudták. Ez egyértelmű volt, hogy honnan származunk, de mi nem tartottunk semmiféle zsidó dolgot. Még a családi házban, gyerekkoromban volt gyertyagyújtás meg ilyesmi, de nálunk semmi soha nem volt. Föl sem merült bennem, hogy zsinagógába menjek. Ez le lett véve napirendről, amikor úgy határoztam, hogy nem állok bosszút. A karácsony ünneplését Adi a családi házunkból hozta. Semmit nem szóltam. Örültem, hogy van olyan, amikor szeretet van, ajándékozni lehet és örömet okozni. Ez volt az én filozófiám. Úgyhogy ugyanúgy a születésnapot is megünnepeljük.

Az izraeli történéseket nagyon figyeltük. Rengeteget aggódtam az országért. Végül 1998-ban mentünk el, és jártuk be azokat a helyeket, amiket én hatvan évvel azelőtt végigéltem! Óriási élmény volt. Adit is lenyűgözte az ország. Amikor Tel-Avivban voltunk, akkor elmentünk, és megmutattam neki mindent, ahol én jártam 1938-ban. Hát ez egy óriási dolog volt! És a

vezetónőnk elkísért, és mindent megtaláltam. Az Allenby és a King George sarkán van egy tisztítóüzem, egy mosoda, abban dolgoztam én, és az Allenby 26-ban laktam. Az Allenby 26. megvolt, mutattam neki, ott volt, az első emeleten laktunk, és a mosodából meg tisztítóüzem lett. De minden úgy maradt, ahogyan az volt hatvan évvel azelőtt.

Azt hiszem, egy csomó előny származott abból, hogy mindketten sokat utazhattunk. Anyagilag is jól jártunk, emberismeretben, szakmailag képeztük magunkat. Nagyon sokat segített az, hogy mind a ketten letettük a nyelvvizsgákat – mert Adinak három nyelvvizsgálója volt: egy felső, két közép, nekem volt két felső: németből, franciából. Adinak németből volt felsője, és angolból és franciából volt középfokúja. Megbeszéltük, hogy a nyelvpótlékot félretesszük. Na most ez a nyelvpótlék három év alatt összejött úgy, hogy megvásároltuk a Wartburgot, ez első autónkat. Elő kellett jegyeztetni. És akkor három év után kaptuk meg *[Gépkocsi-kiutalás volt a gépkocsi-vásárlás neve és formája egészen a rendszerváltásig. A gépkocsi-kiutalás végső aktusáig, a gépkocsi átvételéig több év telt el. Először be kellett fizetni a vágyott gépkocsi árának felét, amely a Merkúr számlájára került, ezután pedig, márkától és típustól függően több évet kellett várakozni (Trabant esetében gyakran öt évet!), amíg a gépkocsi tényleges átadása megtörtént. Az ily módon megszerzett gépkocsira három évig eladási tilalom volt érvényben (Kozák Gyula: Lábjegyzetek a hatvanas évek Magyarországa monográfiához /kézirat/. – A szerk.].*

Mi két részben voltunk szabadságon. Két hetet vettünk ki nyáron, akkor mindig a gyerekekkel és sátorral és csónakkal, vagy Verőcén, vagy Pilismaróton, vagy valahol voltunk sátorozni két hetet. Voltak olyan baráti kapcsolataink, akik ugyanoda jöttek sátorozni, hogy a gyerekeknek legyen játszópartner. Atlétikai verseny, úszóverseny, ugrás, ez, az, amaz, mindenfélét csináltunk. A második szabadság a gyerekek nélkül volt télen, és akkor csak ketten voltunk. Akkor mindig mentünk síelni vagy Dobogókőre, vagy Sopronba, vagy Galyatetőre. Az is két hét volt. A gyerekeknek az volt a nyaralás, hogy a Római-parton voltak a nagyival egész nyáron. És minden este kimentünk a Rómaira, és együtt voltunk. És reggel mentem el munkába és Adi is.

Rengeteget jártunk operába és színházba. Gyerekkoromban tanultam hegedülni, mert a szülők ezt akarták, de semmi affinitásom nem volt a zenéhez. Adinak annál inkább, ő engem belevitt, és eljutottam odáig, hogy jól éreztem magam a hangversenyeken. Persze nekem az volt a fontos, hogy az előadás maga színvonalas legyen, tehát az előadóművész személyisége és az előadásmódja. Rendszeresen jártunk, és Adi nekem minden alkalommal magyarázta, hogy mire figyeljek, hogy nézd meg a technikáját a zongoránál, nézd meg, hogy milyen vonóvezetése van. A Zeneakadémiára, ha valami jó dolog volt, mindent elkövetett Adi meg a Hedi, hogy legyen jegy. És meg kell mondanom, hogy én is élveztem. Hozzá lehetett készülni, felöltöztünk rendesen. Operabérletünk is volt nagyon sokáig. És azért mondtuk le, mert sok olyat tettek bele, ami nem volt benne a programban egyrészt, másrészt pedig olyan modern felfogásban kezdtek játszani. Erre is elsősorban Adi hívta fel a figyelmem, hogy ennek semmi köze már nincs ahhoz a tradícióhoz, amit annak idején az ember megismert. És ezért lemondtuk, és megállapodtunk, hogy esetenként, ha van valami jó előadó, akkor elmegyünk, és azt megnézzük.

Annak idején egymás után jöttek a szállodák, és minden új szállodába elmentünk egy délelőtt, hogy beülünk, iszunk egy kávé, hogy megnézzük, milyen szép. Vacsorázni nemigen jártunk el, csak ha valami esemény volt, születésnap vagy valami volt, ha a gyerekeknek volt valami, inkább akkor. Megengedhettük magunknak anyagilag, és meg is engedték.

Elég hamar lett tévénk, nem tudom a dátumot megmondani, de valamikor az 1960-as években. Az első kocsi 1964-ben lett [1965-ben 83 ezer, 1966-ban 100 ezer gépkocsi volt magántulajdonban, azaz minden 122., ill. 102. magyar állampolgárra jutott egy személyautó. Márka szerint Trabantból futott a legtöbb, utána következett a Wartburg, de „be lehetett fizetni” Skodára és Moszkvicsra is. – A szerk.]. A Wartburg volt az első kocsi, és Adi kinn volt külföldön, Németországból jött haza Hegyeshalmon keresztül, és én telefonon megbeszéltem vele, hogy Győrben fogom várni, eléje megyek. De ő nem tudta, hogy kocsi van. Megérkezett az Anilin vezérigazgatójával és egy német pasival, aki kísérté őket, és akkor ment a presszóba, ott találkoztunk, és ittunk egy kávét, s azt mondja, na jó, menjünk. S akkor mondom neki, hogy itt a kocsi. Meglepődött, hát fogalma nem volt. Én még a háború előtt tanultam vezetni. A Steiner bornagykereskedésben volt autó, és ott én megtanultam vezetni, vezettem is teherautót, mert a vállalatnak volt teherautója.

Mivel én külkereskedelmi vállalatnál dolgoztam, rengeteget kellett utaznom. Adi szintén sokat ment, mert a külföldi vegyészekkel tartotta a kapcsolatot, lévén ő volt a műszaki vezető, és öt nyelven beszélt hibátlanul [német, angol, francia, orosz és magyar]. Nekem akkor is az volt a véleményem, hogy ez egy csodálatos dolog, hogy erre lehetőségem van. Volt sok tennivaló, amiről általában az emberek nem adtak maguknak számot, csak azt látták, és irigyek voltak arra, hogy ez utazik. Voltam északon, például Svédországban, Finnországban, Norvégiában, és akkor arbitráltunk, hogy melyik napidíjat számoljam, melyik a jobbik, hogy mikor indul a vonatom, hogy mikor indul a busz, a repülő. Hogy fölkeltsenek reggel korán, hogy elmenjek erre a megbeszélésre, arra telefonálni, partnerekkel összejönni stb. Szóval egy csomó minden tennivaló volt, és valamit produkálni is kellett. De én tudtam, hogy ez jó dolog volt, nem kellett ráfizetnem sem szakmailag, sem emberileg, sem anyagilag, nagyon sokat profitáltunk ebből. Profitáltam például abból, hogy a nyelvpótlékokat megkaptuk. Kettőnknek volt öt nyelvpótléka: Adinak három, nekem kettő. Ez egy újabb fizetés volt. Azért ez rendkívül sokat jelentett a családnak.

Öltözködésre évtizedek alatt nem költöttünk itthon semmit, mert azt ott megvettem. És ennek ellenére még mindig maradt pénz, mert én nem mentem vendéglőbe soha. Ha nem hívtak meg engem ebédre, vacsorára – amit persze elfogadtam –, akkor a szállodában szardíniát ettem, és kávét főztem magamnak. Tehát a napidíjamból nagyon sokat meg tudtam spórolni, és ebből én bőségesen el tudtam látni a családnak az ilyenfajta szükségletét. És Adi ugyanígy volt.

Sose tudtuk előre, hogy ki mikor utazik. Volt, hogy egyszerre kellett menni, de soha nem mentünk ugyanoda egyszerre, úgyhogy mi együtt külföldön csak akkor voltunk, amikor nyugdíjba mentünk. Volt olyan eset, hogy Adi Moszkvából érkezett Párizsba közvetlenül, mert így adódott a munkája, én meg előtte való nap Párizsból utaztam haza Budapestre, és nem tudtunk találkozni. Ilyen esetekben Nagyi és Hedi volt a gyerekekkel; főleg a Nagyi, mert Hedi dolgozott.

Tulajdonképpen rokon kevés volt külföldön. A Marinak egy unokatestvére élt az Egyesült Államokban, egy Frédi nevű fiú, aki levelezett a Marival, de ez aztán megszakadt, mert valahogy kényelmetlen volt innen levelezni. Kényelmetlen volt levelezni, mert cenzúrázták a leveleket. Minden levél, ami érkezett, fel volt bontva, és le volt ragasztva újra. Amikor Jenő vagy a felesége, az Ili írt Kanadából, azt rendszeresen nyitva kaptuk meg. Emlékszem, a Jenő egyszer küldött egy csekket, mit tudom én, száz dollárról, valami születésnapra vagy mi, föl volt nyitva, de benne volt a csekk, de akkor én borzasztóan vigyáztam arra, hogy a bankban átváltsuk, legyen dokumentálva. Nem volt semmi következménye. De rettentően vigyáztam arra, hogy nehogy valami feketézés,

ilyesmi legyen.

A Diener Jenő barátom az Iliivel már a háború előtt megesküdött. 1935-ben esküdtek meg, és a fiuk, István a háború alatt született. 1949-ben disszidálni akartak, de lebuktak, és a Jenőt bevitték az ÁVH-ra. És az Ili öccse ÁVH-s tiszt volt. És a Jenő az életben soha nem bocsátotta meg neki, hogy mikor ott vallatták, átment a szobán, látta őt, és úgy csinált, mintha nem ismerte volna. Jenő minden évben jött, minden évben hívott, és én azt mondtam neki, hogy addig, amíg mi aktív dolgozók vagyunk, addig nem megyünk meghívással nyugatra. Ha majd nyugdíjban leszünk, akkor függetlenek vagyunk, és akkor majd megyünk. 1977-ben mentünk először. Nekem szolgálati útlevelém volt. Kértem magánútlevelet, amikor nyugdíjba mentünk, hogy kijussunk Kanadába, s visszautasították. És akkor én írtam egy fellebbezést, amiben az volt benne, hogy a barátom, akivel együtt voltunk munkaszolgálatosok, hívott meg bennünket, és ő neki az a mániája, hogy én ő neki az életét mentettem meg, leírtam, hogy hogyan. És ő egy sikeres ember volt. Az a ritka ember – úgy írtam –, akinek sikerült kint megragadnia, és vagyonos lett, hát meghívott magához. Én szeretnék kimenni. És megkaptam.

A Jenő Torontóban és a Sáriék Londonban [*A család régi barátairól van szó, akik 1946-ban mentek ki Angliába. – A szerk.*], ez a kettő volt a legfontosabb. Ez a két bázis, aminek semmi köze nem volt a mi üzleti kapcsolatainkhoz, ami kimondottan baráti kapcsolat volt. Meg a Gini, Sárdi Laci felesége Ausztráliában. Mindegyikükkel nagyon intenzíven tartottuk a kapcsolatot. Adi levelezett velük, elég gyakran telefonáltak, és időnként jöttek is. És persze évről évre mi is mentünk. Mindig küldtek ajándékokat a gyerekeinknek, unokáinknak. Igaz közeli barátaink voltak annak ellenére, hogy földrajzilag nagyon messze laktunk. Ja és persze volt a Fleischl Márta, Adi unokatestvére Németországban. Hát persze vele is tartottuk, tartjuk a kapcsolatot.

A gyerekeink családot alapítottak. A fiam az utazási szakmát tanulta ki, remek nyelvérzéke van. Őt nyelven beszél, bejárta az egész világot. Két gyereke van, és két unokája. Szóval három éve már dédnagypapa is vagyok. Nagyon élvezem a velük töltött időt. A lányom szemész lett. Neki is két gyereke van, a fiának most lesz az esküvője. A lánya még középiskolába jár.

A rendszerváltás után és ahogy telnek az évek, egyre közelebb kerülök, hogy úgy mondjam, visszaközeledem a zsidósághoz. Igazából én mindig is hittem valamiben, hittem a sorsszerűségben. Én a sors kegyeltje vagyok, hogy ezt a sok viszontagságot túlélhettem. A sorsnak köszönhettem a feleségemet is, aki a legtöbb volt az életemben. 2002 nyarán elvesztettem őt.